

ΤΑ ΓΡΕΒΕΝΑ

(Συμβολή στήν Ιστορία τους)

"Ο, τι παρουσιάζουμε σ' αὐτή μας τὴν ἐργασία εἶναι δοῦλο ἔκεινο, ποὺ μέχρι σήμερα κατορθώσαμε νὰ συγκεντρώσουμε γιά τὰ Γρεβενά. "Όλα τὰ κεφάλαια δὲν εἶναι τοῦ αὐτοῦ εἰδούς, οὔτε ἔχουν τὴν ίδια ἔκταση. 'Αναφέρονται δῆμοι δῆλα στὸ ίδιο πάντοτε ἀντικείμενο, τὰ Γρεβενά.

'Από τὴν ἐπὶ πενήντα σχεδὸν χρόνια ἔρευνά μας ἀποκομίσαμε διπλά τὰ Γρεβενά, μαζὶ μὲ τὴν Καστοριά και τὰ Σέρβια, ἔχουν τὴν πιὸ παλιά Ιστορία στὴ Δυτικὴ Μακεδονία, ἀσχετα μὲ τὰ δνόματα ποὺ διαδοχικά ίσως ἄλλαξαν μέσα στοὺς αἰώνες.

"Η Ιστορία δῆμος αὐτῶν τῶν πόλεων, διπλῶν και διπλόκληρης τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας, εἶναι ἀπὸ τὶς σκοτεινότερες στὸν ἐλληνικὸ χώρο και ἡ διαπίστωσή της ἀπαιτεῖ βαθιὰ ἔρευνα, πολὺ κόπο και πολὺ χρόνο. Γι' αὐτὸ πιστεύουμε διπλά ποὺ κρατάει ὁ ὑπαγόνωστης στὰ ζέρια του θά προκαλέσει τὸ ἐνδιαιρέρον και τῇ φιλοδοξίᾳ ἄλλων νεότερων νὰ συμπληρώσουν ἡ και νὰ διορθώσουν τὰ γραφόμενά μας.

"Υπάρχουν πολλὲς πηγὲς, ποὺ μένουν ἀνεξερεύνητες ἀκόμα. Τὰ ἀρχεῖα τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, ποὺ ἔμεις δὲν μπορέσαμε νὰ τὰ δέσαντλήσουμε δισοῦ ἐπρεπε· τὰ ἀρχεῖα τῆς Πρώτης Ιουστινιανῆς 'Αχριδῶν και πάσης Βουλγαρίας, δημορθοὶ τὸ 1767 ὑπαγόταν ἡ Μητρόπολη Γρεβενῶν, ἀρχεῖα ποὺ οὔτε τὰ ἔχουμε ἐντοπίσει, οὔτε τὰ ἔχουμε προσεγγίσει ἡ ἔξετάσει.

"Υπάρχουν ἀκόμα πολλὲς παλιές ἐκκλησίες και μοναστήρια στήν ἐπαρχία Γρεβενῶν, ποὺ δὲν ἔχουν ἔρευνηθεῖ δπως πρέπει. "Οπως ὑπάρχουν και πάμπολλα λειτουργικά και ἄλλα βιβλία στὶς ἐκκλησίες αὐτές και σ' αὐτὰ τὰ μοναστήρια, ποὺ δὲν ἔχουν ξεφυλλισθεῖ μὲ τὴ σχολιστικότητα ποὺ ἀπαιτεῖ τὸ θέμα μας. "Αν κρίνουμε μάλιστα ἀπὸ τὰ τεκμήρια ποὺ ὡς τώρα ἀποκομίσαμε ἐμεῖς πρός αὐτές τὶς κατευθύνσεις, πιστεύουμε διπλά περισσότερα μποροῦν ν' ἀντληθοῦν ἀκόμα.

Τέλος, πρέπει νὰ διμολογήσουμε διπλά τὴν ἐργασία τοῦ ἀγαπητοῦ και σεβαστοῦ καθηγητοῦ μας Χρίστου Ενισλείδη. 'Η Πίνδος και τὰ χωρά της ('Αθήναι 1951, ἔπαινος 'Ακαδημίας 'Αθηνῶν), ποὺ τόσο μᾶς βοήθησε στήν δηλητή ἐργασία μας, στάθηκε κατά κάποιο τρόπο και τὸ ἔναυσμα γιά νὰ καταπιαστοῦμε μὲ αὐτὸ τὸ θέμα.

Α'. Η ΕΠΑΡΧΙΑ ΤΩΝ ΓΡΕΒΕΝΩΝ

1. Σύμφωνα μὲν νεότερες ἔρευνες¹ ἀποδεικνύεται δι, ἂν δχι δλόκληρη ἡ ἔκταση τῆς σημερινῆς ἐπαρχίας (τοῦ νομοῦ) Γρεβενῶν, τουλάχιστον τὸ ἔδαφικό τμῆμα τῆς, ποὺ βρίσκεται δυτικά ἀπὸ τὸν Ἀλιάκμονα καὶ τὸ βουνό Μπουνάσια, ὥνηκε στὴν Τυμφαία τῆς ἀρχαίας "Ανω Μακεδονίας. Μονάχα τὸ τμῆμα, ποὺ βρίσκεται ἀνατολικά ἀπὸ τὸν Ἀλιάκμονα, ἵσως αὐτὸ καὶ μόνο ἀπὸ τὴν ἐπαρχία, νά ἥνηκε στὴν Ἐλιμειώτιδα, δπου ἥνηκε καὶ τὸ ὑπόλοιπο νότιο τμῆμα τοῦ νομοῦ Κοζάνης, ποὺ βρίσκεται πέρα ἀπὸ τὸ Μπούρινο δρός.

Οἱ λόγιοι τῶν Μέσων Χρόνων ὑπήγαγαν τὴν περιοχὴ Γρεβενῶν στὴν Ἰλλυρία καὶ ἀργότερα στὸ Θέμα τοῦ Ἰλλυρικοῦ καὶ στὴ συνέχεια στὸ Μακεδονικὸ Θέμα².

"Οπωσδήποτε οἱ γεωγραφικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν ἀπόμακρη ἀπὸ κάθε ἄξονα συγκοινωνίας αὐτὴ περιοχὴ τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας εἰναι πολὺ φτωχές καὶ ἀλάχιστα πράγματα ἔσφουμε γι' αὐτὴν γιὰ χρονικὸ διάστημα πολλῶν αἰώνων. Οὗτε καὶ οἱ χρονογράφοι τοῦ Βυζαντίου, ποὺ περιγράφουν τὰ κοσμοϊστορικὰ γεγονότα ποὺ ἔξελγχθηκαν σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ ὡς τὴν τουρκικὴ κατάκτηση, μᾶς παρέχουν πληροφορίες κάποιας ἐπιστημονικῆς ἀξίας γιὰ τὴν περιοχὴ. Μερικὲς ἀναφορές σὲ οἰκισμούς καὶ πόλεις τῆς ἐποχῆς θὰ τὶς καταγράψουμε πιὸ κάτω στὴν κατάλληλη θέση τους.

2. Τὶς πρῶτες γεωγραφικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν περιοχὴ μᾶς τὶς δίνουν οἱ πρῶτοι γεωγραφικοὶ χάρτες τοῦ ΙΣΤ' αι. Διαλέξουμε καὶ ἐπεξεργασθήκαμε μερικοὺς ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς χάρτες³, δπους μπορέσαμε νὰ πλησιάσουμε καὶ δσους ἀπ' αὐτοὺς κρίνωμε δι τὰ μᾶς ἔδιναν μερικὲς γεωγραφικὲς πληροφορίες, παρ' δι τὰς παρουσιάζονται πολὺ ἀμυδρές γιὰ τὴν περιοχὴ ποὺ ἔξετάζουμε⁴.

1. N. G. L. Hammond, *History of Greece to 332 BC.*, Clarendon Press, Oxford, 1959, 2d. ed. 1967, σ. 116. Τοῦ Ιδιοῦ, *Epirus*, Clarendon Press, Oxford 1967, σ. 77. Θ. Κ. Π. Σαράντη, 'Ο Μέγας Ἀλέξανδρος, 'Αθῆναι 1970, 1975, 1982, Α', σ. 58.

2. Γ. Παπανδρέου, Γρεβενά, «Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν Ἐλευθερουδάκη», 1928, Δ', σ. 141.

3. Θ. Κ. Π. Σαράντη, 'Η Δυτικὴ Μακεδονία εἰς τὰς χάρτας ἀπὸ τὸν IE'-IH' αἰῶνος, «Ημερολόγιον Δυτικῆς Μακεδονίας 1961», 'Αθῆναι 1961, σ. 20 κ.έ.

4. Βασιζόμαστε στοὺς ἔξης χάρτες; α) Giacomo di Castaldi, *Descrittione de la geographia moderna de tutta la Grecia*, Genova 1560, β) Abraham Ortelius, *Theatrum Orbis Terrarum*, Anvers 1570, γ) Gerard Mercator, *Atlas sive Cosmographia*, Amsterdam 1598, δ) P. Mariette, *Atlas*, Paris 1645, ε) Joh. et Corn. Blaeu, *Cosmographia Blaviana*, Amsterdam 1650, στ) F. de Wit, *Atlas*,

Πρώτα-πρῶτα, σὰν δōηγός γιὰ τὸν καθορισμὸν τῆς ἔκτασης τῆς περιοχῆς—καὶ τώρα ἐπαρχίας—Γρεβενῶν χρησιμεύει ὁ ποταμὸς Ἀλιάκμων, στὴν ἄνω κοιλάδα του, μὲ τοὺς δρεινοὺς δύκους ποὺ γύρω τὴν περιβόλλονυ.

Ο Ἀλιάκμων σημειώνεται σὰν τὴν κυριαρχούσα ποτάμια γραμμὴ σὲ δόλοκληρη τὴν Μακεδονία. Παριστάνεται σὰν νὰ σχηματίζεται ἀπὸ δύο κλάδους, δύο παραποτάμους, δύος καὶ στὴν πραγματικότητα συμβαίνει. Ο ἔνας κλάδος πηγάζει ἀπὸ τὴ λίμνη τῆς Καστοριᾶς, ὅποι συγχέεται καὶ μὲ τὸν κλάδο ποὺ πηγάζει καὶ διασχίζει τὰ Κορέστια καὶ ἔχει τὸ δνομα Castoro fl. κ.λ., καὶ ὁ ἄλλος ἀπὸ τὴ βόρεια Πίνδο.

Ο δεύτερος δμως αὐτὸς κλάδος, δπως φαίνεται στοὺς χάρτες, δὲν είναι ἐκεῖνος ποὺ στὴν πραγματικότητα πηγάζει ἀπὸ τὸν Γράμμο καὶ ποὺ περνάει ἀπὸ τὸ Νεστόριο, ἀλλὰ δ σημερινὸς Βενέτικος, ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὰ βουνά τῆς ἐπαρχίας Γρεβενῶν (Αὐγό, Βασιλίτσα, Ὄρλιακας, Γουμάρα), ποὺ καὶ τὴ διασχίζει ἀπὸ τὰ δυτικά πρὸς τὸ ἀνατολικά. Ο κλάδος αὐτὸς σὲ δόλους σχεδὸν τοὺς χάρτες δὲν ἔχει γραμμένο τὸ δνομά του, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν χάρτη τοῦ Giacomo Candelli da Vignola τοῦ 1689, ποὺ τὸν γράφει Rhedias fl.

Ο Leake¹ ποὺ περιόδευσε στὴν περιοχὴ ἔκει κατὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ 19^ο αι. τὸν ἀποκαλεῖ Venetico ποὺ είναι καὶ τὸ σημερινὸ του δνομα. Ο Pouqueville, ποὺ περιόδευσε στὸ ίδιο μέρος καὶ τὴν ίδια περίπου ἐποχὴ, τὸν ἀποκαλεῖ ἀλλοῦ Rhedias καὶ ἄλλοῦ Venetico².

Ολα αὐτὰ σημαίνουν διτι αὐτά τὰ ὄνοματα πρέπει νὰ είχε καὶ κατὰ τοὺς προηγούμενους ἀπὸ τοὺς χάρτες αἰῶνες. Τὸ δνομα «Τριβιά» διασώ-

Amsterdam 1680, ζ) I. M. Hassei, «Imperium Turicum», Nurinberge 1680, η) Giacomo Candelli da Vignola, «Atlas», Roma 1689, θ) I.-B. Nolin, «Atlas», Paris 1699, ι) Hubert Jaillot, «Estats de l'Empire de Turcs en Europe», Paris 1700, ια) Guillermo Delisle, «Graeciae Parts Septentrionalis», Paris 1708, ιβ) I. Covens et C. Mortier, «Graeciae Parts Septentrionalis», Amsterdam 1708, ιγ) Joh. Baptista Homann, «Graeciae et Archipelagi», Nurinberge 1712, ιδ) N. de Fer, «La Grèce ou partie méridionale de la Turquie en Europe», Paris 1715, ιγ) Sr. Jaillot, «La Grèce tirée de mémoires de Monsieur d'Abbé Baudranc», Paris 1716, ιετ) I.-B. Nolin, «Theâtre de la guerre Empire de Turcs, Roiaumes d'Hongrie et de Dalmatie», Paris 1717, ιζ) Joh. Baptista Homann, «Atlas Nuovus», Nuremberg 1740, ιη) Sr. Robert, «Turquie Européenne», Paris 1755, ιθ) Robert de Vaugonty filio, «Graecia Vetus», Paris 1762, ικ) Guillermo Delisle, «Graeciae Parts Septentrionalis», London, 12 May 1794, κα) W. Faden, «Turkey in Europe», London 1795.

1. William Martin Leake, Travels in Northern Greece, 4 vols., London 1835, C, σ. 148.

2. François Pouqueville, Voyage dans la Grèce, 3 vols., Paris 1820-21, B, LVIII, σ. 434-440.

ζεται σήμερα σάν τοπωνύμιο 5 χλμ. περίπου ΒΔ από τα Γρεβενά, πάνω στὸν δρόμο πρὸς τὸ Κηπουριό.

Ο ποταμὸς ποὺ σχηματίζεται ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς δυό κλάδους, δηλαδὴ ὁ Ἀλιάκμων, ἔχει τὰ ὄνόματα, σὲ ἄλλους χάρτες Aliacmon fl. καὶ σὲ ἄλλους Castoro fl. ἡ Vistritsa ἡ Vistriza (ὅπως ἀναφέρεται ἀργότερα καὶ στοὺς χάρτες τοῦ Kiepert). Ο Leake καὶ ὁ Pouqueville τὸν ἀναφέρουν καὶ μὲ τὸ τουρκικὸ δνομα Ἰντζέ-Καρά-Σού.

Στὸν χάρτες ποὺ ἔξετάζουμε, ἡ ἐπαρχία Γρεβενῶν περιορίζεται ἀπὸ τὰ νοτιοδυτικά μὲ τὸ Monte Messo (βουνὸ τοῦ Μετσόβου), ποὺ τὴ χωρίζει ἀπὸ τὴν περιοχὴ L'Ianna (Γιάννινο)¹. Ἀπὸ τὰ δυτικά περιορίζεται ἀπὸ τὴν δροσειρὰ Demoniguiza Mons (τὴν Πίνδο), ποὺ τὴ χωρίζει μὲ τὴν Ἡπειρο (Epirus ἡ L'Epire). Σὲ ἔναν ἀπὸ τοὺς χάρτες σημειώνεται καὶ τὸ δρός Ceraïpon (Σεράπειον), ποὺ μερικοὶ γεωγράφοι καὶ ιστορικοὶ τὸ ταυτίζουν μὲ τὸν σημερινὸ Σμόλικα.

Πρὸς τὸν Νότο σημειώνεται ἡ δροσειρὰ Macedonians Mons, ποὺ ταυτίζεται μὲ τὰ σημερινὰ Χάσια δρη, καὶ πρὸς τὰ νοτιοανατολικά δρια τῆς περιοχῆς Γρεβενῶν σημειώνεται ὁ Olympus Mons.

3. Κατὰ τὴν τουρκοκρατία ὁ καζάς Γρεβενῶν ὑπαγόταν στὸ πασαλίκι τῶν Ιωαννίνων καὶ μόλις κατὰ τὸ 1839, ὅταν ἔγινε ἡ μεγάλη καὶ ριζικὴ διοικητικὴ ἀναδιάρθρωση τῆς Ὁθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ὑπῆχθη στὸ σαντζάκιο τῶν Σερβίων ποὺ ἀνήκε στὸ βιλαέτι Μπιτολίων (Μοναστήριον).

Πρέπει ἐδῶ νὰ σημειώσουμε ὅτι ὁ καζάς Γρεβενῶν, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ χωριά τῆς σημερινῆς ἐπαρχίας—καὶ νομοῦ—Γρεβενῶν, δπως τὰ ἔκθετουμε πιὸ κάτω στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο, περιλαμβανε καὶ τὰ χωριά τῆς περιοχῆς Ζουπανίου (Πενταλόφου)²: Λατέριστα ('Αγιασμα), Μπάνια ('Αγια Παρασκευή), Σβόλιανη ('Αγια Σωτήρα), Βρόστιανη ('Αγιοι 'Ανάργυροι), Τσάριστα ('Αγιοι Θεόδωροι), Ρέσνι ('Αγιούσα), Βελίστι ('Ασπρούλα), Κωνστάντζικο (Αὐγερινός), Μαζγάνι ('Αχλαδιά), Μπουχωρίνα (Βουχωρίνα), Ντόλο (Βιθός), Ντράμιστα (Δάφνη), Λιμπόχοβο (Δίλοφο), Ζάνσκο (Ζάνη), Τσαβαλέρι (Κοιλάδι), Μπόρσια (Κορυφή), Κριμίνι (Κρυμίνι), Ζουπάνι (Πεντάλοφος), Μοιρασάνη (Μόρφη), Κλεπίστι (Πολυκάστανον), Ραδοβίστι (Ροδοχώρι), Πέτζανη (Τριάδα) καὶ Μοιραλή

1. Καὶ ὁ Ἀραψ γεωγράφος Ἐδρισὴ ἡ Ἐδρὴ ἐπεσκέψθη τὰ Γιάννινα καὶ τὰ ἀποκαλεῖ «Γιάλνα» (1153). «Ολα αὐτά ἐνισχύουν τὴν ἀποψῃ ὅτι τὸ δνομα Ιωάννινα δὲν ἔχει καμιὰ σχέση μὲ τὸ Ιωάννης ποὺ πολὺ ὑποστηρίζεται.

2. Παραθέτουμε τὸ παλιὸ — ἐπὶ τουρκοκρατίας — δνομα καὶ στὴν παρενθεση τὴ μετονομασία του μετά τὴν ἀπελευθέρωση.

(Χρυσαυγή), τά δόποια δλα άνήκουν, άπό την άπελευθέρωση και μετά, στήν έπαρχια Βοΐου, στό πιο δρεινό δυτικό τμῆμα της, δηλαδή στὸν νομὸν Κοζάνης.

Στὸν καζά Γρεβενῶν ὑπάγονταν ἀκόμα και τὰ χωριά τῆς περιοχῆς Δεσκάτης: Ντισκάτα (Δεσκάτη), Πιτσούγγια (Δασοχώρι), Παρασκευή (Παρασκευή), Τσούκα (Γήλοφος), Σέλισμα (Διασελάκι), "Αγιος Γεώργιος" ("Αγιος Γεώργιος"), Ξεροκρανιά (Κρανιά), Λουτρός (Λουτρός) και Μπιστερτσιά ("Ακρη"), ποὺ καὶ μετά τὴν άπελευθέρωση παρέμειναν στήν έπαρχια Γρεβενῶν.

Κατά τὴν Κατοχὴ δύμως, 1941-1944, ἡ περιοχὴ αὐτὴ τῆς Δεσκάτης ἀποσπάσθηκε ἀπὸ τὴν έπαρχια Γρεβενῶν και προσαρτήθηκε στήν έπαρχια Ἐλασσόνος, τοῦ νομοῦ Λαρίσης. Στά 1964, πάλι, μὲ τὴ δημιουργία τοῦ νομοῦ Γρεβενῶν, ἡ Δεσκάτη μὲ μερικὰ ἀπὸ τὰ χωριά της (Παρασκευή, Γήλοφο, "Αγ. Γεώργιος και Δασοχώρι") ἀποσπάσθηκαν ἀπὸ τὴν έπαρχια Ἐλασσόνος και ἐπανήλθαν στὸν νομὸν Γρεβενῶν. Τὰ ὑπόλοιπα χωριά τῆς περιοχῆς Δεσκάτης, Κρανιά, Λουτρός και "Ακρη, παρέμειναν στὸν νομὸν Λαρίσης.

4. Μετά τὴν άπελευθέρωση, ἵσως γιὰ νὰ μὴ διασπασθεῖ ἀπότομα ἡ δικαστικὴ περιοχὴ τοῦ Τούρκου Ἱεροδικαστῆ (κατῆ) Γρεβενῶν, ὁ δόποιος εἶχε πλήρη δικαστικὴ και θρησκευτικὴ ἔξουσία ἀπὸ τὸν πατισάχ, και τὸ καινούριο κράτος ἐμπλακεῖ σὲ διαχωρισμοὺς ἀρχείων, ποὺ δλα ἡσαν γραμμένα στὰ τουρκικά (στὶς διαλέκτους Ρικᾶ και Ντουβανῆ)—και εἰδικότερα τὰ «ταπιά», ποὺ ἀποτελοῦσαν τοὺς τίτλους ιδιοκτησίας τῆς ἀκίνητης περιουσίας δλων τῶν ὑπηκόων τοῦ σουλτάνου—και ποὺ ἡ μετάφραση τοὺς και ὁ διαχωρισμός τοὺς και δύσκολος ἦταν και πολὺ χρόνο ἀπαιτοῦσε, ἡ ἐλληνικὴ κυβέρνηση μὲ μεγάλη ἐπιτυχίᾳ ἰδρυσε πρωτοδικεῖο στὰ Γρεβενὰ μὲ δικαιοδοσία σ' δλόκηρη τὴν περιοχὴ τοῦ ἐπὶ τουρκοκρατίας καζᾶ Γρεβενῶν. Τὸ πρωτοδικεῖο ἐνισχύθηκε μὲ μεταφραστικὸ γραφεῖο και «έρμηνέα», και εἶχε ειρηνοδικεῖα τότε στὰ Γρεβενά, στὴ Δεσκάτη, στὸν Πεντάλοφο και στὴν Κρανιά (Τούρια-Κρανιά).

Αὐτὰ τὰ ειρηνοδικεῖα ἀπὸ τότε μέχρι σήμερα ἔχουν ὑποστεῖ πολλὲς μεταβολές, ποὺ ἐμεῖς δμως δὲν θὰ παρακολουθήσουμε.

*Επίσης μετά τὴν άπελευθέρωση ἡ ἐλληνικὴ κυβέρνηση τὴν έπαρχια Γρεβενῶν τῇ μετονόμασε σὲ ὑποδιοίκηση Γρεβενῶν, ὑπὸ τὸν νομάρχη Κοζάνης και στὴν πόλη τῶν Γρεβενῶν ἐγκαταστάθηκε ὑποδιοικητὴς μὲ ίδιαιτερες ἀποκεντρωτικές διοικητικές δικαιοδοσίες.

Μετὰ τὸν Πρῶτο Παγκόσμιο Πόλεμο ἡ ὑποδιοίκηση και ὁ ὑποδιοικητὴς ἀλλαζεῖν δνόματα και ἔγιναν ἐπαρχία και ἐπαρχος Γρεβενῶν, μὲ τὶς ίδιες δικαιοδοσίες και ἀρμοδιότητες μέχρι τὸ 1964, διαν ἡ ἐπαρχία

Γρεβενών ἀποσπάσθηκε ἀπό τὸν νομὸν Κοζάνης γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ ὁ νομὸς Γρεβενῶν.

Κλείνοντας αὐτὸν τὸ κεφάλαιο πρέπει νὰ προσθέσουμε μερικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ γενικὴ διάκριση τῆς ἐπαρχίας (τοῦ νομοῦ) Γρεβενῶν σὲ χωριστοὺς τόπους, δηως συνήθιζε νὰ τῇ διαχωρίζει ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ὁ πολὺς κόδσμος, στὰ πρότια χρόνια μετά τὴν ἀπελευθέρωση.

Ἄνατολικά, ἀπὸ τὸν Ἀλιάκμονα ποταμὸ μέχρι τὸ βουνό Μπούρινος καὶ τὸ Μοναστήρι τῆς Ζάμπορδας, ήταν ἡ περιοχὴ τῶν Βεντζίων καὶ τὰ ἐκεῖ χωριά ὁ πολὺς κόδσμος τὰ ἀποκαλοῦσε «χωριά τῶν Βεντζίων». Οἱ κάτοικοι ήσαν καὶ εἶναι κυρίως γεωργοὶ μὲ πολὺ μικρὴ οἰκόστητη κτηνοτροφία.

Νότια ἀπὸ τὸν Βενέτικο ἡ τὸν Πολυτσάρη—γιατὶ εἶχε καὶ ἔχει καὶ αὐτὸν τὸ δνομα δὲ Βενέτικος, εἰδικὰ στὸ τμῆμα ποὺ βρίσκοταν κοντά στὰ Γρεβενά—μέχρι τὰ σύνορα τῆς ἐπαρχίας μὲ τὴ Θεσσαλία, ἐκτείνονταν τὰ Χάσια, δηως κυριαρχοῦσε δι μεγάλος χείμαρρος τῆς Σιούτσας, παραπόταμος τοῦ Ἀλιάκμονα. Καὶ ἐδὴ οἱ κάτοικοι ήσαν καὶ εἶναι γεωργοὶ μὲ δλίγη οἰκόστητη κτηνοτροφία.

Δυτικά, στὴν κοιλάδη τοῦ δυτικοῦ κλάδου τοῦ Βενέτικου, βρίσκονταν τὰ «Κοπατσιαροχώρια», μέχρι τοὺς πρόποδες τῶν ἀντηρίδων τῆς Πίνδου. Τὸ δνομα τὸ πήραν ἀπὸ τὰ «κοπάτσια», ποὺ εἶναι τὸ τοπικὸ δνομα τῆς «θαμνώδους δρυός», καὶ ποὺ εἶναι ἡ ἐπικρατέστερη βλάστηση τῆς περιοχῆς. Ἐδὴ οἱ κάτοικοι ἔχουν ρίζει τὸ βάρος περισσότερο στὴν κτηνοτροφία καὶ λιγότερο στὴ γεωργία, ἡ ὁποία δὲν ἀποδίδει σ' αὐτὰ τὰ ἐδάφη καὶ σ' αὐτὰ τὰ ὑψόμετρα. Καὶ πάρα πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς κατοίκους εἶναι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι, ποὺ τὸν χειμῶνα παραχειμάζουν κυρίως στοὺς κάμπους τῆς Ἐλασσόνας καὶ τῆς Λάρισας.

Ἀκόμη δυτικότερα, στὶς κορυφές σχεδὸν τῆς Πίνδου—Μαυροβούνι, Αγόρ, Βασιλίτσα, Γονυμάρα καὶ Σμόλικας—στὶς ἐκεῖ ἀλπικὲς βοσκές βρίσκονται, κατὰ σειρὰ ἀπὸ τὸν Νότο πρὸς τὸν Βορρᾶ, τὰ «Βλαχοχώρια», Καλλιθέα, Κρανιά, Περιβόλι, Ἀβδέλλα, Σμίξη καὶ Σαμαρίνα. Οἱ κάτοικοι στὰ δυό πρῶτα ἀποζοῦν ἀπὸ τὰ δάση καὶ τὴν κτηνοτροφία, μὲ πολὺ λιγὴ γεωργία. Στὰ ὑπόλοιπα δῆμως χωριά οἱ κάτοικοι ἀποζοῦν βασικά ἀπὸ τὴν κτηνοτροφία καὶ λιγότερο ἀπὸ τὰ δάση. Ἐδὴ ἡ κτηνοτροφία εἶναι καθ' δλοκληρίαν μετακινούμενη καὶ τὸν χειμῶνα παραχειμάζει στὸν κάμπο τῆς Θεσσαλίας.

Τὰ χωριά ποὺ βρίσκονται στὸ βορειοδυτικότερο τμῆμα τῆς ἐπαρχίας Γρεβενῶν καὶ πολὺ περισσότερο ἐκεῖνα τῆς περιοχῆς Πενταλόφου δύνομά-ζονται «Μαστοροχώρια» καὶ «Καστανοχώρια», γιατὶ καὶ μαστόροι εἶναι οἱ κάτοικοι καὶ πολλές καστανιές κρατάει ἐκεῖ ὁ τόπος.

Τέλος, καὶ ἡ περιοχὴ Δεσκάτης εἶναι ἕνα τμῆμα τῶν Χασίων, ἐδαφο-

λογικά δμως άνήκει στη Θεσσαλία, άφού τὰ νερά της χύνονται στὸν ποταμὸ Βούλγαρη, ποὺ εἶναι παραπόταμος τοῦ Σαραντάπόρου, τοῦ Ponte Quaranta fl. τῶν χαρτῶν, ποὺ ἀναφέραμε, ποὺ κι αὐτὸς χύνεται στὸν Πηνειό, τοῦ ὅποίου ἡ ὑδάτινη λεκάνη άνήκει διλόκληρη στὴ Θεσσαλία.

Β'. ΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ (ΝΟΜΟΥ) ΓΡΕΒΕΝΩΝ

1. Οἱ χάρτες καὶ οἱ περιηγητὲς

Μὲ ἐπιμονὴ δλοι ἀνεξαιρέτως οἱ χάρτες ποὺ ἔξετάζουμε, τοῦ ΙΣΤ'-ΙΗ' al., σημειώνουν στὸ ἐπίκεντρο τῆς περιοχῆς μας καὶ πάνω σὲ παραπόταμο τοῦ "Αλιάκμονα (ποὺ σὲ μερικούς, φαίνεται κατὰ λόθος, φέρει τὸ δνομα Venetico fl., ἐνδιάμεσον πρόσκειται γιὰ τὸν Γρεβενιώτικο ποταμὸ) τῆν πόλη S. Ziorzi ἢ S. Giorgio—ἀνάλογα μὲ τῇ γλώσσα ποὺ ἔχει γραφεῖ διάλεκτος—στὴ θέση, δπου βρίσκονται σήμερα τὰ Γρεβενά. Τότε καὶ διὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΘ' al. μητροπολιτικὸς ναός ήταν ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὸ Βαρόσι, δπου ἡ ἔδρα τῆς μητροπόλεως καὶ τὸ μητροπολιτικὸ μέγαρο.

"Η δνομαοία Γρεβενά ἡ Γρεβενὸ δὲν ἀναγράφεται σὲ κανένα χάρτη, παρ' διὰ διπλῶς ἔξερουμε ἀπὸ ἄλλα ἔγγραφα, ποὺ θὰ τὰ ἀναφέρουμε πιὸ κάτω, ἡ πόλη ἔφερε αὐτὸ τὸ δνομα ἀπὸ τὸν Γ' αἰ. Ἀλλὰ καὶ οἱ δνομασίες τῶν ἄλλων πόλεων, Σιάτιστα, Κοζάνη κ.ἄ. δὲν ἀναφέρονται σ' αὐτοὺς τοὺς χάρτες. Διαγνώσαμε διὰ οἱ γεωγράφοι συντάκτες αὐτῶν τῶν χαρτῶν, τουλάχιστον γιὰ τοὺς αἰδίνες ποὺ ἀναφέρονται, ἀπέφευγαν νά παραθέτουν τίς βαρβαρικές δνομασίες τοποθεσιῶν καὶ τὰ δνόματα οἰκισμῶν ἐκείνης τῆς ἐποχῆς. Προτιμούσαν περισσότερο γιὰ τίς περιοχές καὶ τοποθεσίες τὰ δνόματα τῆς ἀρχαίας Μακεδονίας (Tymphaea, Elimiotis κ.λ.) καὶ γιὰ τοὺς χριστιανικούς οἰκισμούς τὸ δνομα τοῦ ἄγιου ποὺ ὁς πολιούχος λατρευόταν στόγιο οἰκισμό. Μονάχα στὴν ἀνάγκη χρησιμοποιοῦσαν τίς βαρβαρικές δνομασίες. "Η συνήθεια μάλιστα αὐτὴ διυσκολεύει πολὺ τὸν ἀναγνώστη τῶν χαρτῶν στὸ νά ἔχειριζει τὰ χωριά ποὺ ἀναφέρονται μὲ τὸ δνομα τοῦ ιδίου ἄγιου. Μόλις κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ' al. σταμάτησε αὐτὴ ἡ συνήθεια, διατάσσει πιά τὴ χαρτογραφία νά τὴ χαρακτηρίζει ἡ μαθηματικὴ ὀκρίβεια καὶ ἡ πλήρης Ιστορικὴ ἐνημερότης.

Στοὺς χάρτες ἀναφέρεται σὰν οἰκισμός τὸ Cotzapazar (στὰ τουρκικὰ τὸ Μεγάλο παζάρι), ἐκεῖ δπου βρίσκεται τὸ σημερινὸ χωριό Κέντρον καὶ δπου ἐπὶ τουρκοκρατίας καὶ μέχρι τὸ 1925 γινόταν, κάθε φθινόπωρο, μία ἐμποροπανήγυρη, ποὺ διαρκοῦσε δεκαπέντε μέρες, ὥπας θ' ὀναφέρουμε πιὸ κάτω σὲ ἄλλο κεφάλαιο.

Σὲ δλοὺς τοὺς χάρτες ἀναφέρεται τὸ χωριό Laflerocheri ἢ Lesterocherti, δπου βρίσκεται τὸ σημερινὸ Ἐλευθεροχώρι. "Υποστηρίζεται ἀπὸ με-

ρικούς δτι τὸ Ἐλευθεροχώρι είναι στὴ θέση τοῦ κάστρου Βουχάλιστας τοῦ Ἰουστινιανοῦ, δπως τὸ ἀναφέρει καὶ ὁ Κωνσταντίνος Πορφυρογέν-νητος¹. Στὴ θέση τοῦ Ἐλευθερογωρίου δικαιολογεῖται ἀπολύτως ἡ ὑπαρξη ἐνός ὅπο τὰ κάστρα τοῦ Ἰουστινιανοῦ, γιατὶ βρίσκεται ἐπάνω στὴν κεντρική διδευση, ἀπὸ τῇ Θεσσαλίᾳ πρὸς τὰ Γρεβενά, καὶ ἐπάνω στὸ πιὸ εὐνοϊκὸ σῆμερο γιὰ τὴ γεφύρωση τοῦ Βενέτικου, δπου καὶ σήμερα ἡ γέφυρα τοῦ ἀμάξιτοῦ ὅρδου Καλαμπάκας-Γρεβενῶν.

Νοτιότερα ἀπὸ τὸ Lesterocheri σημειώνεται τὸ χωριό Casi (Χάσι), στὴν περιοχὴ τῶν σημερινῶν Χασίων. Τὸ χωριό αὐτὸ ἔπρεπε νὰ βρίσκεται κοντά στὸ σημερινὸ χωριό Παλιούρια (Ζυμιάτσι), δίπλα ἀπὸ τὸν αὐχένα Σκάλα, ἀπὸ δπου περνάει δ ὅρδος Γρεβενῶν-Δεσκάτης. Ἐκεῖ ὑπάρχουν ἴχνη παλαιοῦ οἰκισμοῦ. Ὁπωσδήποτε ἀπὸ αὐτὸ τὸ δνομα, Χάσι, ποὺ είναι δνομα τουρκικό, ὄνομάσθηκαν Χάσια καὶ τὰ βουνά, ποὺ χωρίζουν τὴ Μακεδονία ἀπὸ τὴ Θεσσαλία.

Σὲ δλους τοὺς χάρτες σημειώνεται τὸ χωριό Περιβόλι σὰν Voli καὶ σὲ μερικοὺς σημειώνεται ἵκει κοντά καὶ τὸ S. Nicolo. Ὁ οἰκισμὸς αὐτὸς ἀνταποκρίνεται στὸ παλιὸ χωριό Βυθουλκέοι², ποὺ εἶχε ἐνοριακὸ ναὸ τὸ σημερινὸ μοναστήρι τοῦ ἀγίου Νικολάου, ποὺ κτίσθηκε—ὅπως λέγει ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφὴ του—στὰ 1601. Στὸ Περιβόλι ἀναφέρεται καὶ ὁ Leake³ χαρακτηρίζοντας αὐτὸ σὰν τὸν μεγαλύτερο οἰκισμὸ τῆς περιοχῆς, ἐνῶ ὁ Pouqueville⁴, ποὺ πέρασε ἀπὸ τὸ χωριό στὶς ἀρχές τοῦ ΙΘ' αι., κάμνει μιὰ ώραιὰ περιγραφὴ γι' αὐτό.

Λίγο βορειότερα ἀπὸ τὸ Περιβόλι, σὲ μερικοὺς χάρτες, σημειώνεται ἡ Santa Maria di Praetoria, ποὺ πιθανότατα είναι ἡ σημερινὴ Σαμαρίνα. Ἡ δνομασία αὐτὴ ἀποκρούει αὐτὸ ποὺ πρεσβεύουν μερικοὶ ωἱς τώρα δτι ἡ λέξη Σαμαρίνα προέρχεται ἀπὸ τὸ Santa Maria. Μὲ τὸ δνομα τῆς ἀγίας αὐτῆς δμως δὲν ὑπῆρξε ποτὲ καμιὰ ἐκκλησία στὴν περιοχὴ τῆς Σαμαρίνας. Ἀντίθετα, ὁ κεντρικὸς ἐνοριακὸς ναὸς τῆς Σαμαρίνας είναι ἀφιερωμένος στὴν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου (Santa Maria). Ἡ πρόσθετη προσωνυμία di Praetoria μᾶς κάνει νὰ ὑποπτευθοῦμε μήπως τὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας ποὺ ἔγινε ἀφορμὴ νὰ ἀνεγερθεῖ ὁ σημερινὸς ἐνοριακὸς ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου—γιατὶ παλαιότερα ἐνοριακὸς ναὸς τοῦ χωριοῦ ἦταν ἡ ἐκκλησία τῆς ἀγίας Παρασκευῆς, δπου καὶ τὸ σημερινὸ μοναστήρι—εὐλαβικὰ χέρια τῆς μετέφεραν ἀπὸ τὸ χωριό Πρωτώρι τοῦ Τιρνάβου τῆς

1. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, Περὶ θεμάτων. Βλ. A. Ramaut, L'Empire Grec au dixième siècle, Paris 1870. B, i, σ. 32.

2. Βλ. πιὸ κάτω τὸν κόδικα τῆς Ζάβορδας.

3. William Martin Leake, Ε.ά., C, σ. 147.

4. François Pouqueville, Ε.ά., B, σ. 445.

Θεσσαλίας, δπου παραχειμάζουν πολλοί κάτοικοι της Σαμαρίνας. «Ο Leake ἀναφέρει μονάχα τὸ χωριό Κηπουριό καὶ γιὰ τὴ Σαμαρίνα λέγει: «Monte Smolico or Zmolska above the Vlakhiste town of Samarina». Ο Pouqueville, ἐνῷ ἀναφέρει πολλὰ ἄλλα χωριά (Τριβένι, Δόβρυνη, Μαυρούρος, Μαυραναῖοι, Τίστα, Βοδεντσικό καὶ Ἀρκουδιά), δὲν ἀναφέρει καθόλου τὴ Σαμαρίνα.

2. *Ο κώδικας τῆς Μονῆς Ζάβορδας (1692), ἡ κατάσταση εἰσφορῶν τῆς Μητρόπολης Γρεβενῶν (1858) καὶ ἡ ἀπογραφὴ τοῦ 1981.*

Ο κώδικας τῆς Ιερᾶς Μονῆς τοῦ ὅστιου Νικάνορος τῆς Ζάβορδας, στὸ ἔτος 1692, ἀναγράφει ἔναν κατάλογο τῶν χριστιανικῶν χωριῶν τῆς ἐπαρχίας Γρεβενῶν ἥ τῆς «Ἐπαρχίας τοῦ Γρεβενοῦ», δπως τὴν ἀναφέρει.

Παραθέτουμε στὴν ἀριστερὴ σήλη τοῦ πιὸ κάτω πίνακα αὐτὸν τὸν κώδικα σὲ αὐτητῷ ἀντίγραφο καὶ μὲ τὴν ὀρθογραφία του.

Κάθε δύομα χωριοῦ ἀκολουθεῖται ἀπὸ ἔναν ἀριθμό, ποὺ ἀντιπροσωπεύει, κατὰ τὸν Καλινδέρη¹, τὰ «βαφτιστικά», δηλαδὴ τὸν ἀριθμὸ τῶν κατοίκων ποὺ δηλώθηκαν στὴν εκκλησίᾳ ἥ στὸ μοναστήρι. Δίπλα ὅποι αὐτὸν τὸν ἀριθμό, μετά ἀπὸ κάθετη γραμμὴ (ποὺ τὴν προσθέσαμε ἐμεῖς), ἀναγράφεται ἔνας ἄλλος ἀριθμός, μὲ ἄλλο χέρι καὶ μὲ ἄλλου χρώματος μελάνη, ποὺ πιθανῶς σημαίνει τὰ «βαφτιστικά» τῶν κατοίκων ποὺ δηλώθηκαν στὸ μοναστήρι, ἥ κάπου ἀλλού σὲ μεταγενέστερη, ἀγνωστο πότε, ἡμερομηνία. «Οπωσδήποτε ἡ ἡμερομηνία 1692 ἀναφέρεται στοὺς πρώτους ἀριθμούς, τὰ πρῶτα «βαφτιστικά». Δὲν ὑπογράφεται ἀπὸ κανέναν.

Στὴ μεσαία στήλη τοῦ ἴδιου πίνακά μας παραθέτουμε μιὰ κατάσταση «έπιχ. 42.000 γροσίων τῶν χωριῶν τῆς Μητροπόλεως Γρεβενῶν»². Η κατάσταση ποὺ ἀναγράφει μὲ ἀλφαριθμητικὴ σειρά τὰ χωριά τῆς Μητρόπολης Γρεβενῶν ἔχει ἡμερομηνία: «Ἐν Γρεβενοῖς τῇ 22 Ἰουλίου 1858», μὲ ὑπογραφή: «Ο Γρεβενῶν Ἀγάπιος». Φαίνεται θεωρημένη καὶ ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο, γιατὶ ἔχει τὴν ἔνδειξη: «14 Μαΐου 1888, Φαναρίῳ Κωνσταντινουπόλεως».

Δίπλα ἀπὸ κάθε χωριό ἀναγράφεται ὁ ἀριθμὸς τῶν χριστιανικῶν οἰκογενειῶν, ποὺ ἔχουν ὑποχρέωση νὰ εἰσφέρουν γιὰ «έπιχ.» ἀπὸ «γρ. 11 π. 16 δι' ἐκάστην οἰκογένειαν» (11 γρόσια καὶ 16 παράδες, δπως ἀναγράφει ἡ κατάσταση στὸ τέλος).

Δὲν παραθέτουμε τὰ χωριά μὲ τὴν ἀλφαριθμητικὴ τους σειρά δπως εἶναι

1. Μιχαὴλ Α. Καλινδέρη, Σημειώματα Ιστορικά (ἐκ τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας), Πτολεμαῖς 1939.

2. Η συγκεκομμένη λέξη «έπιχ.» σημαίνει πιθανότατα ἐπιχορήγηση.

στήν κατάσταση της Μητρόπολης, ἀλλά τὰ παρατάσσουμε δίπλα ἀπὸ τὰ
ἴδια χωριά τοῦ κώδικα τῆς Ζάβορδας, γιὰ νὰ ἔχουμε μιὰ ἄμεση σύγκριση.

Στὴν τρίτη στήλη τοῦ πίνακά μας ἀναγράφονται δῆλα τὰ στοιχεῖα
ποὺ ἀνταποκρίνονται στὴ σημερινὴ δνομασία καὶ ὑπαγωγὴ τῶν χωριδῶν,
τόσο τὴ διοικητική, δσο καὶ τὴν ἐκκλησιαστική.

Δίπλα ἀπὸ κάθε δνομα χωριοῦ ἀναγράφουμε τὸν ἀριθμὸ τῶν κατοί-
κων, σύμφωνα μὲ τὴν ἀπογραφὴ τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ 1981.

Σὲ δσα χωριά δὲν ὑπάρχει διαφορετικὴ ἔνδειξη, σημαίνει δτι αὐτὰ
ὑπάγονται διοικητικὰ στὴν ἐπαρχία (νομὸ) Γρεβενῶν καὶ ἐκκλησιαστικὰ
στὴ Μητρόπολη Γρεβενῶν.

<i>*Επαρχία τοῦ Γρεβενοῦ</i>	<i>Κατάστασις 1858</i>	<i>*Απογραφὴ 1981</i>
Σαρακίνα 129 / 269	Σαρακίνα 42	Σαρακίνα 450
Χολένιστα 143 / 322	Χολένιστα 27	Δίπορον 185
Ζάβορδα χωρίον 27 / —	Δὲν ἀναφέρεται.	Δὲν ὑφίσταται σήμερα. Βρισκόταν 1.500 μ. Β ἀπὸ τὴ Μονὴ Ζάβορδας, σὲ μιᾶ δμαλὴ τοποθεσία, δπου σή- μερα ὑπάρχει ἔνα μετόχι μὲ εἰκονοστάσι.
Τορνίκι μικρὸ 34 / 45	Δὲν ἀναφέρεται.	Δὲν ὑφίσταται σήμερα. Τὰ ἐρείπια του βρίσκονται ΒΔ ἀπὸ τὸ σημερινὸ χωριό Πα- ναγιῶ, δπου ἡ τοποθεσία Παλιοτούρνικο.
Τορνίκι τρανὸ 78 / 133	Τορνίκι 21	Παναγιῶ 130
Γουργάκι 53 / 124	Γουργάκι 14	Νεοχώρι 151
Μελενιακὸ 100 / 91	Μελεντζὸν 8	Δὲν ὑφίσταται σήμερα. Τὰ ἐρείπια του βρίσκονται 5 χλμ. Β ἀπὸ τὴν Παναγιῶ.
Παλαιοχώρι 102 / 137	Παλαιοχώρι 17	Παλαιοχώρι (Βεντζίων) 445
Τυφλόσέλι 53 / 6	Δὲν ἀναφέρεται.	Δὲν ὑφίσταται σήμερα. Δὲν βρέθηκαν ἐρείπια. Πρέπει δμως νὰ βρισκόταν ἀνατολικά ἀπὸ τὸ Παλαιο- χώρι Βεντζίων.
Τόριστα 63 / 45	Τόριστα 16	Ποντινὴ 366
Πυλωρὴ 41 / 186	Πυλωρὸ 18	Πυλωροὶ 166

*Επαρχία του Γρεβενών	Κατάστασις 1858	*Απογραφή 1981
Κοντιβό 73 / 1	Δέν αναφέρεται.	Δέν ύφισταται σήμερα. Τα δρεπάνια του βρίσκονται 11 χλμ. Β από τη Μονή Ζάβορδας, όπου τό σημείο χωριό Σκούμπτσια.
Σφήλατζι 25 / 243	Σφήλατζι 23	Χρώμιον 239. Σήμερα υπάγεται διοικητικώς στην έπαρχια Κοζάνης και έκκλησιαστικώς στη Μητρόπολη Γρεβενών.
Βάρεστια 43 / 185	Βάρεστια 17	Βαρηγής 68
Κολοκυθάκι 28 / 54	Κολοκυθάκι 14	Είναι άκατοικητο. Έγκαταλειφθηκε στά τελευταία χρόνια. Βρισκόταν 5 χλμ. Β από την Κυδή.
*Εξαρχον 121 / 95	*Εξαρχον 23	*Εξαρχος 115
Παλαιόκαστρο 45 / 12	Παλαιόκαστρον 65	Παλαιόκαστρο 426 Σήμερα υπάγεται διοικητικώς στην έπαρχια Βοΐου, νομού Κοζάνης, και έκκλησιαστικώς στη Μητρόπολη Γρεβενών.
Βαήπεση 44 / 51	Βαίπιστι 24	Δαφνερόδ 141 Σήμερα υπάγεται διοικητικώς στην έπαρχια Βοΐου, νομού Κοζάνης, και έκκλησιαστικώς στη Μητρόπολη Γρεβενών.
Πέτροβο 51 / 1	Δέν αναφέρεται.	Δέν ύπάρχει σήμερα. Βρισκόταν μέσως δυτικά υπό τό σημερινό θυραμά «Πέτροβον», 5 χλμ. ΒΔ του Παλαιοκάστρου, ἀπέναντι υπό την τοποθεσία «Μπάρα», στό Μπογάζι τῆς Σιασίστης.
Λουύπεση 3 / 28	Δέν αναφέρεται.	*Άγνωστο σήμερα.
Γουτσίσινο 6 / 22	Λουτζίσινο 6	Λαγκαδάκια. Σήμερα άκατοικητο. Έγκαταλειφθηκε στά τελευταία χρόνια. Βρισκόταν 6 χλμ. ΒΔ από την Κυδή.

¹ Επαρχία τοῦ Γρεβενοῦ	Κατάστασις 1858	¹ Απογραφή 1981
Κοστόμη 55 / 71	Γκοστόμι 17	Πόρος 138
Πισκό 16 / 11	Πισκόν 16	Πιστικό 126
Κοπρίβα 68 / 182	Κοπρίβα 30	Κνίδη 389
Λευτοκαριά 12 / 1	Δέν ἀναφέρεται.	¹ Αγνωστο σήμερα.
¹ Αγγαλέη 27 / 68	¹ Αγγαλαῖοι 17	Αγαλαῖοι 123
Βούρμποθο 35 / 66	Βούρμποθον 21	¹ Ιτέα 240
Βέντζη 56 / 9	Δέν ἀναφέρεται, γιατί οἱ κάτοικοι εἶχαν ἐξισλαμισθεῖ.	Κέντρον 136
Τρανοβέτζι 24 / 9	Δέν ἀναφέρεται.	¹ Αγνωστο σήμερα.
Νεσινίκο 19 / 4	Νισινίκο 8	Νησι 130
Ράτζη 7 / 2	Δέν ἀναφέρεται, γιατί οἱ κάτοικοι ἔχουν διστηκαν.	¹ Αγάπη 103
Βλαχοχώρι 7 / 2	Δέν ἀναφέρεται. ¹ Ανυψόρονται μονάχα «Μοναστήρια Βλαχοχωρίων».	¹ Αγνωστο σήμερα.
Τόβριανη 129 / 17	Δέν ἀναφέρεται.	¹ Αγνωστο σήμερα.
Καλόχι 31 / 50	Καλόχι 18	Καλόχι 159
Ζηγόστι 7 / 32	Ζυγόστι 20	Μεσόλακκος 116
Μάνου 6 / 48	Δέν ἀναφέρεται.	¹ Αγνωστο σήμερα.
Καλαμίτζι 11 / 29	Καλαμίτζι 14	Καλαμίτσι 91
Αύλαις 11 / 69	Δέν ἀναφέρεται.	Τό ἔξετάζουμε πιὸ κάτω.
Λαυτεροχώρι 10 / 4	¹ Έλευθεροχώρι 10	¹ Έλευθεροχώρι 104
Συνίχοβο 6 / 4	Σινίχοβον 25	Δεσπότης 99
Κηπουριόν 8 / 8	Κηπουριγιό 90	Κηπουριό 600
Πηγαδίτσα 4 / —	Πηγαδίτσα 12	Πηγαδίτσα 191
Μοναχίτη 12 / —	Μοναχίτη 45	Μοναχήτη 250
Κερακαλή 15 / 2	Δέν ἀναφέρεται, γιατί ἀσφαλῶς οἱ κάτοικοι ἔχουσι λαμπτηκαν.	Κυρακαλή 145
Μαυρονόρος 29 / 4	Μαυρονόρος 24	Μαυρονόρος 136
Πρασιάνου 16 / —	Δέν ἀναφέρεται, γιατί ἀσφαλῶς οἱ κάτοικοι ἔχουσι λαμπτηκαν.	¹ Ανάβρυτα 55
Παλαιοχώρι; Πρατινό 13/62	Παλαιοχώρι 10	Σταυρός 104
Μάνεση 11 / 13	Μάνεσι 8	¹ Ανθρακιά 194

<i>'Επαρχία του Γρεβενού</i>	<i>Κατάστασις 1858</i>	<i>*Απογραφή 1981</i>
Παπάρι 7 / —	Δέν αναφέρεται.	Τό ελέγχον και Αρμπάρι. Δέν υπάρχει σήμερα. Βρίσκοταν 4 χλμ. ΒΑ από το Μελίσσι.
Ζαπαντέη 1 / 2	Ζαπαντάιοι 22	Λαγκάδια. Σήμερα άκατοικητο. Έγκαταλιθώθηκε στα τελευταία χρόνια. Βρίσκοταν 3 χλμ. ΝΑ από το Κηφισούριο.
Σπήλαιον 35 / 4	Σπήλαιον 51	Σπήλαιον 531
Κριτάδες 1 / 3	Γριτάδες 46	Αίμιλιανός 121
Δέλβινα 4 / 2	Δέλινον 12	Πρόσβορο 169
Κρανέα 35 / 23	Κρανιά 185	Κρανιά 489. Για να ξεχωρίζει από άλλα χωριά με τό ίδιο όνομα, λέγεται και Τούρια-Κρανιά.
Τούστη 1 / —	Τούζι 6	*Αλατόπετρα 112
Ζιάνη 13 / —	Δέν αναφέρεται.	Δέν υφίσταται σήμερα. Βρίσκοταν 4 χλμ. Ν. από το Σπήλαιο, στήν πλαγιά της Μεγάλης Ράχης.
Τεμενίτσα 42 / 44	Δημηνίτσα 52	Καρπερό 787
*Αράπη — / 51	*Αράπι 24	Δήμητρα 506
Λαβανίτσα 28 / —	Λαμπανίτσα 16	Μικρολίβαδο 113
Σίντζα — / 1	Δέν αναφέρεται.	*Αγνωστό σήμερα. Δέν πρόκειται για τό χωριό Σίνιτσα (σήμερα Τριφύλλι), γιατί αυτό μέχρι τό 1881 υπαγόταν στην έπαρχια Καλαμάκις και στη Μητρόπολη Τρικκης και Σταγάνη.
Τόβρανή 37 / 2	Δόδραντι 27	*Έλιατος 273
Σουλένη 1 / —	Δέν αναφέρεται.	Τά Καλύβια των Σουλαίων. Έρημα σήμερα. Βρίσκονταν 4 χλμ. Δ από το Σπήλαιο.
Φιλή 21 / 23	Φιλή 14	Φελλίον 353
Κονιστού 21 / 31	Κονικιότι 30	*Έλευθερο 304
Πεκρεβενίτσα 7 / 11	Πικριβινίτσα 57	*Αμυγδαλιές 685
Βήτζη — / 11	Βίτσι 19	Λόχημη 158

<i>Ἐπαρχία τοῦ Γρεβενοῦ</i>	<i>Κατάστασις 1858</i>	<i>*Ἀπογραφὴ 1981</i>
Λαόδια 13 / 1	Λύβδα 27	Λύβδα 153
Τσούρφλη 12 / 14	Τσούρχλι 55	ΤΆγιος Γεώργιος 814
Ντοβρούνιστα — / 4	Δοβρούνιστα 30	Κληματάκι 242
Κοπλαράκι 7 / 13	Γκοπλαράκι 15	Μίκρο. Ἐρημο σήμερα. Βρισκόταν 4 χλμ. Β τοῦ Καρπεροῦ, δους καὶ συ- μπτύχθηκαν οἱ κάτοικοι στὰ τελευταῖα χρόνια.
Συντ 2 / —	Δὲν ἀναφέρεται.	*Ἄγωστο σήμερα.
Κοπλάρι τρανῶ 9 / 3	Δὲν ἀναφέρεται, γιατὶ ἀσφα- λῶς οἱ κάτοικοι ἐξισλαμί- σθηκαν.	Μυρσίνη 288
Συρήνη 26 / 74	Σειρίνι Μέγα 32	Μεγάλο Σειρίνι 515
Σμίξη 6 / 5	Σμίξη 38	Σμίξη 208
Νιτροῦς 38 / —	Δὲν ἀναφέρεται.	Δὲν ὑφίσταται σήμερα. Βρισκόταν 5 χλμ. Δ ἀπὸ τὸ χωριό Μέγαρο.
Μεσολούρι 5 / 2	Μεσολούρι 33	Μεσολούρι 30
Σαμαρίνα 29 / 12	Σαμαρίνα 600	Σαμαρίνα 605
Ανδέλα 31 / 4	Ἄβδελλα 190	Ἄβδελλα 360
Περιβόλι 39 / 5	Περιβόλι 300	Περιβόλι 165
Τίστα — / 2	Τίστα 12	Ζιάκας 424
Φιλιπέη 6 / —	Φιλιππαῖοι 26	Φιλιππαῖοι 235
Ἀσπροκάμπου 21 / 11	Ἀσπρόκαμπος 17	Ἀσπρόκαμπος 149
Τραβιάνη 55 / 26	Τρεβένι 30	Σύδενδρο 355
Λεπενίτζα 131 / —	Λιπινίτσα 6	Περιβολάκι 46
Κοσματέοι 14 / 5	Κοσμάτι 42	Κοσμάτι 323
Μαυρανέοι 39 / 1	Μαυρανάτοι 25	Μαυρανάτοι 265
Πούρα 14 / 1	Πούρα 15	Δοξαρᾶς 215
Πηθιλκέη — / 12	Δὲν ἀναφέρεται.	Δὲν ὑφίσταται σήμερα. Ἀ- ναφέρεται στὸνς χάρτες στὸν S. Nicolo. Βρισκόταν 5 χλμ. Α ἀπὸ τὸ Περιβόλι, ὅπου σήμερα τὸ μοναστήρι τοῦ Ἅγ. Νικολάου.
Φονιάδες 4 / —	Δὲν ἀναφέρεται.	Δὲν ὑπάρχει σήμερα. Βρί- σκονταν 2 χλμ. Δ ἀπὸ τὸ Ἀνάβρυτα.

*Επαρχία τοῦ Γρεβενοῦ	Κατάστασις 1858	*Απογραφή 1981
*Άγιος Δημήτριος 2 / —	Δὲν ἀναφέρεται.	Δὲν ὑφίσταται σήμερα. Βρι- σκόταν 2 χλμ. Δ ἀπό τὸ Μοναχῆτι, ὅπου τὸ ἔξω- κλήσι τοῦ Άγιος Δημήτριος.
Ραχιάτες 8 / 1	Δὲν ἀναφέρεται.	*Αγνωστο σήμερα.
Τσερκοβίτεα 5 / —	Δὲν ἀναφέρεται.	*Αγνωστο σήμερα.
Καλαπόδι 21 / 6	Δὲν ἀναφέρεται.	Δὲν ὑφίσταται σήμερα. Βρισκόταν 3 χλμ. ΝΔ ἀπό τὴν Ανθρακά καὶ πρὸ τοῦ 1881 ὑπαγόταν στὴν ἐπαρ- χία Καλαμπάκας καὶ στὴ Μητρόπολη Τρίκης καὶ Σταγῶν.
Καλυποδάκι 15 / 1	Δὲν ἀναφέρεται.	Δὲν ὑφίσταται σήμερα. Ήταν συνοικισμός τοῦ προηγούμενου.
Κοσκό 43 / 45	Κοσκόν 34	Ταξιάρχης 456
Κτιστᾶ — / 5	Χριστός 14	Δὲν ὑφίσταται σήμερα. Βρι- σκόταν 5 χλμ. Δ ἀπό τὸ Καρπερό.
Μηλιά 8 / —	Μηλιά 25	Μηλιά 372
Σούμπινον 10 / 10	Σούμπινον 28	Κοκκινιά 298, μὲ τὸν συ- νοικισμό Νέα Τραπεζοῦς 51.
Σηπάτα 7 / 6	Σηπάτα 31	Πολύδενδρον 296
Πιγιάρι 10 / 4	Πινιάρι 12	*Ἐλάφι. *Ἐρημώθηκε κατά τὰ τελευταῖνα χρόνια. Οἱ κά- τοικοι συμπύζηθκαν στὰ γύρω χωριά.
Πονομίδι 7 / —	Δὲν ἀναφέρεται.	*Αγνωστο σήμερα.
Κριτόδες 4 / 1	Δὲν ἀναφέρεται.	*Αγνωστο σήμερα. Στὸν κώ- δικα τῆς Ζάβορδας ἀναφέ- ρεται πόλι πάνω καὶ ἄλλο χωριό μὲ τὸ ίδιο δνομα, τὸ Αιμιλιανός. *Υπῆρχαν δύο συνάνυμα χωριά; ή δχ;

'Επαρχία τοῦ Γρεβενοῦ

Τραπεζίτσα — / 2

Κατάστασις 1858

Πρόκειται γιά τὸ σημερινό χωριό Τραπεζίτσα, ποὺ διάγεται στὴν ἐπαρχία Βοΐου τοῦ νομοῦ Κοζάνης καὶ στὴ Μητρόπολη Σισανίου καὶ Διατίστης. Στὸν κάδικα τῆς Μητρόπολης Σισανίου γραμμένον μὲ τὸ χέρι τοῦ μητροπολίτου Νεοφύτου ἀναφέρεται ὅτι στὰ 1797 ἀνήκε σ' ἑκείνη τῇ Μητρόπολη, ποὺ σημαίνει ὅτι μεταξὺ 1692 καὶ 1797 ἀποσπάθηκε ἀπὸ τῆς Μητρόπολη Γρεβενῶν.

Τζήτοβο 8 / 1

Δὲν ἀναφέρεται.

'Απογραφὴ 1981

Τοβράτοβο 1 / —

Δὲν ἀναφέρεται, γιατὶ οἱ κάτοικοι τοῦ στὸ μεταξὺ Εξισλάμισθηκαν.

Αιμπίνιοβο 1 / 1

Αιμπίνιοβον 31.

Άγνωστο σήμερα. Στὸν κάδικα τῆς Ζάβορδας ἀναφέρεται πιὸ κάτω καὶ ἄλλο χωριό μὲ τὸ ίδιο δύονα Σιτόβο, τὸ σημερινὸ Σιταρᾶς. 'Υπῆρχαν δυὸ συνόνυμα χωριά; Η δχι;

Ραδοσύνιστα 31 / 2

Ραδοσύνιστα 49

Διάκος. Ἐρημο σήμερα. Στὰ τελευταῖα χρόνια οἱ κάτοικοι του, μαζὶ μὲ ἄλλους τῶν γύρω χωριῶν, συγκεντρώθηκαν καὶ δημιούργησαν τὸ καινούριο χωριό 'Αγιοι Θεόδωροι, δῆπος ἀναφέρουμε πιὸ κάτω.

Σαργκανέη 1 / 6

Σαργκαναῖοι 22

Μέγαρον 622

Βοδεντσικό 6 / 12

Βοδεντσάκον 42

Πανόραμα 116

Στεζάχι 2 / 1

Στεζάχι 48

Πολυνέρτ 221

Βελιά 3 / —

Βιλιά 24

'Αηδόνια 222

Βραβόνιστα 38 / —

Βραβόνιστα 24

'Οροπέδιο 293

Λειψοκοῦκι 16 / —

Δὲν ἀναφέρεται.

Καληράχη 269

Ραντοβίστι 16 / 10

Ραδοβίτζι 29

'Αγνωστο σήμερα.

*Επαρχία τοῦ Γρεβενοῦ	Κατάστασις 1858	*Απογραφή 1981
Ραχοβίτσα 1 / —	Ριάχοβον 5	Παρόριο 34
Νίκούλα 2 / —	Δὲν ἀναφέρεται.	*Άγνωστο σήμερα.
Λήψη 1 / 1	Λίψι 24	Λεῖψι 86
Ζάλοβο 1 / 1	Ζάλοβον 75	Τρίκωμον 202
Παληοκόπρια — / 4	Παλαιοκόπρια 12	Δασάκι 35.
Βρότριζα — / 1	Δὲν ἀναφέρεται.	*Άγνωστο σήμερα.
*Αρκουδιά — / 9	Δὲν ἀναφέρεται.	Δὲν ύφισταται σήμερα. Βρισκόταν 2 χλμ. ΝΑ ἀπὸ τὸν Βατόλικο. "Ο Ρουμπε-ville πού πέρασε ἀπὸ ἐκεῖ στὰ 1806 ἀνοφέρει διὰ τὸ χωριό ύφιστατο.
Σιτόβο — / 1	Σιτόβον 41	Σιταράς 101
Κρύφτσι — / 1	Δέν ἀναφέρεται, γιατὶ οἱ κάτοικοι δεξισλαμίσθηκαν.	Κιβωτός 577
Παλαιοτουρκοχώρι 1 / 2	Παλαιότουρκο 12	Δὲν ύφισταται σήμερα. Πι-θανότατα βρισκόταν 4 χλμ. ΒΔ ἀπὸ τὴ Μονή τῆς Ζά-βορδας, δυον ἡ τοπεσίσια σήμερα Παλιότουρκο.
Δὲν ἀναφέρεται	Μιντζικό 78	Κυδωνιές 258
Δὲν ἀναφέρεται	Βιβίστι 9	*Εκκλησιά 75
Δὲν ἀναφέρεται	Γκρέους 13	*Ανοιξις 194
Δὲν ἀναφέρεται	Κριθαράκια 9	Κριθαράκια 19
Δὲν ἀναφέρεται	Πλέστια 14	Μελίσσι. *Ἐρημο τῷρα. Οἱ κάτοικοι του στὰ τε-λευταῖα χρόνια, μαζὶ μὲ άλλους ἄλλων χωριών, συγκρύθησαν τὸ κωνιο-ριό χωριό *Άγιοι Θεόδο-ροι (βλέπε πιό κάτω).
Δὲν ἀναφέρεται	Πολυτσάρι 4	Βρισκόταν στὴν ὁριστερὴ ὥρη τοῦ Βενέτικου, 6 χλμ. Ν ἀπὸ τὰ Γρεβενά.
Δὲν ἀναφέρεται	Σαντοβίτσα 8	Μικροκλεισούρα 63
Δὲν ἀναφέρεται	Τσούργιακας 4	*Αετιά 82
Δὲν ἀναφέρεται	Σιρίνι Μικρό 23	Μικρό Σιερήνι, 141

*Ἐπαρχία τοῦ Γρεβενοῦ	Κατάστασις 1858	*Ἀπογραφὴ 1981
Δέν ἀναφέρεται	Πούρινος 15	Δέν ὑπάρχει σήμερα. Βρι- σκόταν 4 χλμ. ΒΑ ἀπὸ τὸ χωριό *Εξαρχος.
Δέν ἀναφέρεται	Γρεβενά 92	Γρεβενά 7.133
		Πιὸ κάτω ἐκθέτουμε τὶς λεπτομέρειες γι' αὐτὴ τὴν πόλην.

Τελειώνοντας βλέπουμε δτὶ ὁ κώδικας τῆς Μονῆς Ζάβορδας (1692) ἀναγράφει 124 χωριά γιὰ τὴν «Ἐπαρχία τοῦ Γρεβενοῦ», ἡ κατάσταση τῆς Μητρόπολης Γρεβενῶν (1858) 95 χωριά γιὰ τὴν περιφέρεια τῆς Μητρόπολης Γρεβενῶν καὶ ἡ σημερινὴ κατάσταση παρουσιάζει 111 οἰκισμοὺς γιὰ τὴ διοικητικὴ περιφέρεια τῆς ἐπαρχίας (τοῦ νομοῦ) Γρεβενῶν.

Στὴν κατάσταση τῆς Μητρόπολης Γρεβενῶν ἀγαγράφεται καὶ μιὰ ἔνδειξη: «Μοναστήρια 78», δπου, δπως φαίνεται, ὁ ἀριθμὸς σημαίνει τὰ «νοιφούσια», δηλαδὴ τὶς φορολογικὲς μονάδες (στὰ χωριά σημαίνει τὸν ἀριθμὸν τῶν οἰκογενειῶν), οἱ δόποις δην πληρώνουν κατὰ μονάδα δόσο πληρώνουν καὶ τὰ χωριά. Γιατὶ ἐδὴ τὰ μοναστήρια στὸ σύνολό τους πληρώνουν 1.030 γρόσια (μοναστήρι Σπηλαίου 270 γρ., Ἀγίας Παρασκευῆς-Σαμαρίνας 120, Ἀγ. Τριάδας-Περιβολίου-Ἄβδελλας 180, Ἀγίου Νικολάου-Μοναχητίου 230 καὶ Ταξιαρχῶν-Κοσκοῦ 230)¹, δηλαδὴ πολὺ περισσότερα ἀπὸ δῆστα πληρώνουν τὰ χωριά. Πουθενά, οὔτε στὸν κώδικα οὔτε στὴν κατάσταση τῆς Μητρόπολης ἀναφέρεται ἡ Ἱερὰ Μονὴ τοῦ Ὁσίου Νικάνορος Ζάβορδας. Πιθανότατα, νὰ μήν πλήρωνε αὐτὴ τὴν «ἐπιχ.», γιατὶ ήταν τότε σταυροπηγιακὴ.

Δέν ἀναφέρονται, οὔτε στὸν κώδικα τῆς Ζάβορδας, οὔτε στὴν κατάσταση τῆς Μητρόπολεως τοῦ 1858, τὰ χωριά Τζιράκι² (Ἀγίος Κοσμᾶς, κάτοικοι 153), Μαγέρη (Δασύλλιον, κ. 79), Ντούσκο (Δουτσικό, κ. 86), Λούντζ (Καλλονή, κ. 239), Μπίσιοβο (Κυπαρίσσι, κ. 84) καὶ Τριτσικό (Τρικόρφο, κ. 72), γιατὶ ὑπάγονταν, δπως ὑπάγονται καὶ σήμερα, μονάχα ἐκκλησιαστικά, στὴ Μητρόπολη Σισανίου καὶ Σιατίστης. Ἐτσι τὰ ἀναφέρει καὶ ὁ κώδικας τῆς Μητρόπολης Σισανίου τοῦ 1797, μὲ ίδιοχειρη ἐγγραφὴ τοῦ μητροπολίτη Νεοφύτου. Διοικητικὰ παραμένουν πάντοτε στὴν ἐπαρχία Γρεβενῶν.

1. Ἀπὸ δ. τι ζέρουμε κανένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ μοναστήρια δὲν βρίσκεται σὲ λειτουργία σήμερα.

2. Στὴν παρένθεση παρατίθεται τὸ χωριό δπως μετονομάσθηκε μετὰ τὴν ἀπελευθερωση, μὲ τοὺς κατοίκους του τῆς ἀπογραφῆς 1981.

Δέν αναφέρονται έπισης άπό τά πιό πάνω έγγραφα πού άναφέραμε και τά χωριά Μπάλτινο (Καλλιθέα, κ. 172), Μπόζοβο (Πριόνια, κ. 150), Κατάκαλη (Κατάκαλη, κ. 270), Ζυμιάτσι (Παλιούρια, κ. 415), Παλαιά Κουτσούφλιανη (Πλατάνιστος, κ. 23) και Σίνιτσα (Τριφύλλι, κ. 199), γιατί αντά μέχρι τό 1881, πού άπελευθερώθηκε η Θεσσαλία, υπάγονταν στη Μητρόπολη Τρίκκης και Σταγών. Μετά τήν άπελευθέρωση τής Θεσσαλίας, τά σύνορα καθορίσθηκαν έτσι πού τοντα τά χωριά έμειναν σκλαβωμένα στό τουρκικό έδαφος και προσαρτήθηκαν στή Μητρόπολη Γρεβενών, όπου και παραμένουν έκτοτε έκκλησιαστικά και διοικητικά στά Γρεβενά, έκτος άπό τό Πλατάνιστος, πού διοικητικά μονάχα παραμένει στήν έπαρχια Καλαμπάκας.

Η Ντισκάτα (Δεσκάτη, κ. 4.259), τό Πιτσούγγια (Δασοχώρι, κ. 273), Παρασκευή (Παρασκευή, κ. 157) και Τσούκα (Γήλοφος, κ. 177), δέν άναφέρονται πουθενά, γιατί άνηκαν πάντοτε στή Μητρόπολη Ελασσόνος. Διοικητικά δμως, όπως άναφέραμε και προηγουμένως, υπάγονται στήν έπαρχια (τόν νομό) Γρεβενών.

Γιά νά διλοκληρώσουμε τήν είκονα τών οικισμών τής έπαρχιας (τού νομού) Γρεβενών και τής Μητρόπολης Γρεβενών, πρέπει ν' άναφέρουμε δτί δέν άναγράφεται πουθενά τό χωριό Κάστρο (Κάστρο, κ. 84), πού, άπο δ, τι ξέρουμε άπό τή ζωντανή παράδοση, πρέπει γά διφίστατο και κατά τό 1692 και κατά τό 1858. Τό πρύγμα μᾶς είναι άνεξήγητο.

Τέλος, στήν άπογραφή τού 1981 παρουσιάζονται σάν νέοι οίκισμοι ή Νέα Τραπεζούς (κ. 51), πού μέχρι τελευταία ήταν συνοικία (ή συνοικία τών προσφύγων), τής Κοκκινιᾶς ή Σκούμτσια (κ. 23), πού συγκροτήθηκε άπό τά έργοτάξια τών έκει μεταλλείων χρωμίου τού βουνού Φλάμπουρο και οι "Άγιοι Θεόδωροι (κ. 773). Τό τελευταίο άπό χωριό συγκροτήθηκε πάνω στόν δρόμο Καλαμπάκας-Γρεβενών άπό τούς κατοίκους τών χωριών Γεωργίτσα, Διάκος, Μελίσσι κ.α.

Πάνω δμως σ' αντά τά γραπτά τεκμήρια, πού παραθέτουμε και πού έχεταζουμε, είναι δυνατόν νά γίνουν και άλλες παρατηρήσεις, πολλές άπο τίς δροίς είναι πολὺ σημαντικές.

Πρώτα-πρώτα, ἀν προσέξουμε τούς άριθμούς τών «βαφτιστικῶν» στόν κώδικα τής Ζάβορδας, βλέπουμε μιά πολὺ περιεργή κατάσταση. Πέρα, άνατολικά άπό τόν 'Αλιάκμονα, στό τρίγωνο τών Βεντζίων, παρατηρούμε μεγάλους άριθμούς «βαφτιστικῶν» σε σύγκριση μὲ έκεινα πού σημειώνονται στά ίπποια χωριά, πού βρίσκονται δυτικά τού 'Αλιάκμονα, στίς κοιλάδες τών Βενέτικου, Γρεβενίτικου, Λοξανίτικου, καθώς και στά Χάσια. Τά «βαφτιστικά» τών χωριών τών Βεντζίων πλησιάζουν πολύ, και πολλές φορές υπερβαίνουν, τόν πληθυσμό πού άναγράφεται στήν κατάσταση τού 1858 (ἄν υπολογίσουμε πέντε άτομα σάν μέσο δρο-

γιά κάθε οίκογένεια), καθώς και τὸν σημερινὸ πληθυσμό. Παρατηροῦμε, δηλαδή, ότι στά χωριά, ποὺ βρίσκονταν πλησιέστερα πρός τη Μονή τῆς Ζάβορδας, ποὺ συνέταξε τὸν κώδικα, ἔχει ἀναγραφεῖ πληθυσμός, ποὺ ἀνταποκρίνεται καλύτερα πρός τὴν πραγματικότητα. Γιὰ τοῦτο τὸ φαινόμενο δὲν ἔχουμε καμιά πληροφορία οὕτε μποροῦμε νὰ δώσουμε μιᾶ λογικῆ ἐξήγηση. "Υποδέσεις μπορεῖ νὰ κάνει δικαίωμας δισες θέλει.

'Αλλὰ ἡ πιὸ σοβαρὴ παρατήρηση ποὺ μποροῦμε νὰ κάνουμε είναι ἐκείνη ποὺ μᾶς δόηγει στὸ νὰ βγάλουμε δρισμένα συμπεράσματα σχετικὰ μὲ τὸν ἐξισλαμισμὸ τῶν χριστιανῶν στὴ Δυτικὴ Μακεδονία. Προκαταβολικὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε ότι στὴν ἐπαρχία Γρεβενῶν, δπως και στὴν ἐπαρχία Βοΐου, κατοικοῦσαν μονάχα Βαλαάδες, χριστιανοὶ ποὺ ἐξισλαμίσθηκαν στοὺς τελευταίους αἰῶνες τῆς τουρκοκρατίας, τῇ στιγμῇ ποὺ στὸ ὑπόλοιπο τοῦ νομοῦ Κοζάνης κατοικοῦσαν Κονιάροι (στὰ Καραγιάννια και στά Καλλάρια). Οἱ Βαλαάδες μέχρι ποὺ ἔφυγαν ἀπὸ τὴν 'Ελλάδα μὲ τὴν ἀνταλλαγὴ δὲν ἤξευραν ἄλλη γλώσσα ἐκτός ἀπὸ τὴν Ἑλληνική.

Τὰ χωριά Τόριστα (Ποντινή), Κολοκυθάκι, Λουτσίστινο (Λαγκαδάκια), Ἀγαλέη ('Αγαλαῖοι), Βέντζη (Κέντρον), Νεσινίκο (Νησι), Ράτζη (Ἀγάπη), Πηγαδίτζα (Πηγαδίτσα), Κερακαλή (Κυρακαλή), Πρασιάνου (Ἀνάβρυτα), Κοπλαρι, Τρανδ (Μυρσίνη), Τοβράτοβο (Βατόλακκος), Πινιάρι ('Ελάφι) και Κρύφτσι (Κιβωτός), κατὰ τὴν ἀπογραφὴ τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ 1920 και πρὶν γίνει στὰ 1924 ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν, ἡσαν ὑμιγὴ μουσουλμανικά, κατοικούμενα ἀπὸ Βαλαάδες.

Τὰ χωριά Κοπρίβα (Κνίδη), Τεμενίτζα (Καρπερό), Ἀράπη (Δήμητρα), Τόβρανη ('Ελατός), Φιλή (Φελλίον), Κονισκό (Ἐλεύθερον), Τσούρφλι ('Αγιος Γεώργιος), Μηλιά, Ντοβρούνιστα (Κληματάκι), Συρήνη (Μεγάλο Σειρήνι), Τραβιάνη (Σύδενδρον), Σούμπινον (Κοκκινιά) και Πλέσια (Μελίσσι), σύμφωνα μὲ τὴν ἴδια ἀπογραφή, ἡσαν μικτά. Κατοικοῦσαν ἐκεῖ και χριστιανοὶ και Βαλαάδες.

Συνδυάζοντας μάλιστα δὰλα αὐτά ποὺ γράφει ὁ κώδικας τῆς Ζάβορδας μὲ δσα δι Νεόφυτος γράφει στὸν κώδικα τῆς Μητρόπολης Σισανίου (1797)¹ μποροῦμε νὰ ποῦμε μὲ βεβαιότητα ότι δι ἐξισλαμισμὸς τῶν χριστιανῶν, στὴν ἐπαρχία Γρεβενῶν τουλάχιστον, ἀρχισε μόλις κατὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΗ' αι., γιὰ νὰ ἐνταθεῖ μετά, κατὰ τοὺς ἀθρόους ἐξισλαμισμοὺς τοῦ 1799-1805, 1811-1819 και 1823-1838.

Στὴν κατάσταση τῆς Μητρόπολης Γρεβενῶν τοῦ 1858 δὲν ἀναφέρονται καθόλου τὰ χωριά Βέντζη (Κέντρον), Ράτζη ('Αγάπη), Κερακαλή

I. Θεοδώρου Κ. Π. Σπράντη, Τὰ χωριά τοῦ Βοΐου κατὰ τὸ 1797, «Ημερολόγιον Δυτικῆς Μακεδονίας 1961», σ. 241-246.

(Κυρακαλή), Πρασιάνου ('Ανάβρυτα), Κοπλάρ τρανδ (Μυρσίνη), Τοβράτοβο (Βατόλακκος) και Κρύφτσι (Κιβωτός). Φαίνεται δτι ἀπό τὸ 1692 μέχρι τὸ 1858 ἔξισλαμίσθηκαν δλόκληρωτικά.

Στὰ χωριά δύμως Τόριστα (Ποντινή), Κολοκυθάκι, Λουτσίσινο (Λαγκαδάκια), 'Αγαλαῖον, Νεσινίκο (Νησί), Πηγαδίτσα, Πινιάρι ('Ελάφι) και Σαντοβίτσα (Μικροκλειστούρα), φαίνεται δτι κατοικοῦσαν ἀκόμα ὡς τότε χριστιανικές οἰκογένειες, οἱ ὅποιες ἄγνωστο πότε ἀκριβῶς μετά ἔξισλαμίσθηκαν ἢ ἔφυγαν ἀπὸ τὶς ἐστίες τους—γιατὶ κι αὐτὸ ἔγινε σὲ πολλές περιπτώσεις—γιὰ νὰ παρουσιάζονται τὰ χωριά τους ἀμιγή μουσουλμανικά κατά τὴν ἡμέρα τῆς ἀπελευθέρωσης τοῦ 1912 και τὴν ἀπογραφὴ τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ 1920.

Γ'. ΤΑ ΓΡΕΒΕΝΑ

Φαίνεται δτι δὲν εἶναι ἀπόλυτα σωστὸ ποὺ ὑποστηριζόταν ἀπὸ μερικούς μέχρι πρὶν λίγα χρόνια δτι τὰ Γρεβενά εἶναι οἰκισμός δχι παλαιότερος ἀπὸ τὸν Γ' αἰ.

'Η ἀποψὴ αὐτὴ στηρίχθηκε στὴ γενικὴ μορφὴ ποὺ παρουσιάζει ἡ σημερινὴ πολιτεία και στὸ γεγονός δτι μέχρι σήμερα δὲν ἔχουν βρεθεῖ ἔρειπτα και καταφανή κατάλοιπα ἀρχαῖοι οἰκισμοῦ.

'Η ἔλλειψη δύμως παρόμοιων στοιχείων εἶναι γενικὸ φαινόμενο σχεδὸν γιὰ δλόκληρη τὴν ἄνω και μέση κοιλάδα τοῦ 'Αλιάκμονα, δπου ἡ αἰώνια φτώχεια τῆς γῆς και τοῦ πληθυσμοῦ δὲν ἐπέτρεψαν τὴν ἀνέγερση Ιδιωτικῶν και δημόσιων οἰκοδομημάτων μακραίωνς ζωῆς, γιὰ νὰ μᾶς ἀφήσουν ἀδρές και χαρακτηριστικές μαρτυρίες.

'Άλλα και οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς δὲν μᾶς κληροδότησαν σημαντικά γραπτά μνημεῖα γιὰ τὴν ἀρχαία ιστορία τοῦ τόπου, γιατὶ βρίσκεται μακριά ἀπὸ τὴ Θάλασσα και τοὺς μεγάλους ἄξονες τῶν χερσαίων συγκοινωνιῶν και δὲν εἶναι προσιτὴ στοὺς περιηγητές, στοὺς γεωγράφους και στοὺς ιστορικοὺς ἔρευνητές.

Ξέρουμε ἀπὸ τὴν ιστορία δτι στὴν ἀρχαιότητα ὅσες πόλεις βρίσκονταν στὶς ἐπαρχίες τῆς Ἐλιμιώτιδος και τῆς Τυμφαίας, δπου περιλαμβινόταν και ἡ περιοχὴ τῶν σημερινῶν Γρεβενῶν και δπου διασώθηκαν τὰ δνόματά τους, καμιὰ δὲν βρίσκοταν στὴ θέση δπου σήμερα βρίσκονται τὰ Γρεβενά. 'Η Τύρισσα, ἡ Ἐλιμεία, ἡ Αιανή, ἡ Καισάρεια, αἱ Φυλακι, ἡ Κέρτος, ἡ Πέλκα, δπως και ἄλλες πόλεις τούτων τῶν περιοχῶν, τῆς Τυμφαίας και τῆς Ἐλιμιώτιδος, τοποθετοῦνται σὲ ἄλλες θέσεις ἀπὸ τοὺς ἀρχαιολόγους και τοὺς ιστορικούς.

Τὰ Γρεβενά ἀναφέρονται γιὰ πρώτη φορά στὰ γραπτὰ κείμενα, ποὺ ξέρουμε, μὲ τὸ δνομα Γρέμανα, ἀπὸ τὸν Κωνσταντίνο τὸν Πορφυρογέν-

νητο (905-959), ὁ ὅποιος προσθέτει διτά ἔκτισαν ἄποικοι ἀπό τὸ κάστρο Βουχάλιστας¹, ποὺ βρίσκοταν στὶς δυθες τοῦ Ρεδιᾶ ἢ Τριβιᾶ ἢ Βενέτικου ποταμοῦ, δπου βρίσκεται σήμερα τὸ χωριό Ἐλευθεροχώρι τῶν Γρεβεγδῶν. Γιὰ δύλια αὐτὰ ἀναφερθῆκαμε καὶ σὲ προηγούμενο κεφάλαιο.

Μερικοὶ λέγουν διτά τὸ κάστρο Βουχάλιστας εἶναι δ ἀρχαῖος Εὑρωπος². Τὸ τοπωνύμιο αὐτὸν ἀναφέρεται σὲ πολλοὺς εὐρωπαῖκούς χάρτες (γαλλικούς, ἀγγλικούς, ὀλλανδικούς κ.ἄ.) τοῦ ΙΣΤ'-ΙΗ' αἰ.³.

Ἄπο τὸν Δοσίθεο, πατριάρχη Ἱεροσολύμων, δπως θὰ ἀναφερθοῦμε καὶ πιὸ κάτω, μαθαίνουμε διτά στὰ τέλη τὸν Ι' αἰ. τὸ «Γρεβενό» εἶχε ἐπίσκοπο⁴.

Χωρὶς νὰ ἐπαναλάβουμε καὶ ἄλλα στοιχεῖα, ποὺ θὰ ἐκθέσουμε πιὸ κάτω, μονάχα ἀπὸ αὐτὰ δξάγεται τὸ συμπέρασμα διτά τὰ Γρεβενά, σὲν οἰκισμὸς—καὶ μάλιστα πολὺ σημαντικός—βψιστατὸ πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸν Πορφυρογέννητο, δηλαδὴ, πολὺ πρὶν τὸν Ι' αἰ., καὶ πῆρε αὐτὸν τὸ βαρβαρικὸ δνομα στὴν ἐποχὴ ποὺ ἔγιναν οἱ μεγάλες ἐπιδρομὲς βαρβάρων στὴ Δυτικὴ Μακεδονία.

Γιὰ τὸ δνομα πάλι τῆς πόλης καὶ τῆς ἐπαρχίας ὑπάρχουν πολλές ἀσάφειες καὶ περισσότερες ἀμφισβήτησεις. Υπάρχει τὸ «Γρίβανα» τοῦ Πορφυρογέννητου, τὸ «Γρεβενό» τοῦ Δοσίθεου, ποὺ παρουσιάζεται ἐπὶ αἰώνες νὰ κυριαρχεῖ σὲ κείμενα καὶ σὲ κτιτορικές ἐπιγραφὲς ἐκκλησιῶν σὰν ἐπικρατέστερο, καὶ τὸ «Γρεβενά», ποὺ παρουσιάζεται κυρίως κατὰ τὸν ΙΘ' αἰ. στὴ λόγια γλώσσα, μέχρι σήμερα. Πρέπει νὰ τονισθεῖ διτά ἡ παραλλαγὴ τὸ «Γρεβενό» ἡταν ἐπικρατέστερη στὸν πολὺ κόσμο καὶ στὴ γλώσσα τῶν χωρικῶν, ποὺ διασώζεται σὰν ἐκφραστὴ ἀκόμα καὶ σήμερα, κυρίως στὰ χωριά μὲν ἐντόπιο πληθυσμό (δχι προσφυγικό).

Οὔτε τὸ Ἐτυμολογικὸ οὔτε ἡ Γραμματικὴ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας μᾶς βοηθοῦν γιὰ νὰ βροῦμε ἀπὸ ποὺ προέρχεται ἡ λέξη «Γρίβανα» τοῦ Πορφυρογέννητου, καθὼς καὶ οἱ παραλλαγές της.

Ἄντες μάλιστα οἱ παραλλαγὲς δὲν εἶναι καὶ λίγες. Γιατὶ συναντήσαμε: «Γραιβενό», «Γρεβενόν», «Γρεβεινόν», «Γρεβυνόν», «Γρεβαινά» καὶ «Γραιβενά»⁵, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς «Γρίβανα» καὶ «Γρεβενό».

Ἡ λέξη «γκρέμπεν», στὴν παλαιοσλαβικὴ γλώσσα, σημαίνει: χτένι,

1. Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, Ε.ά., Β, 1, σ. 32.

2. Fr. Rouquerville, Ε.ά., Β, σ. 445.

3. Θεοδώρου Κ. Π. Σαράντη, Ἡ Δυτικὴ Μακεδονία στοὺς χάρτες κ.λ., σ. 20-32.

4. Ἀρχιεπισκόπου Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, Δοσίθεος Πατριάρχης Ἱεροσολύμων, Ἱερόσολυμα 1907, σ. 304.

5. Michaelis Le Quien, Oriens christianus in quatuor Patriarchatus digestus, Parissiis MDCCXL, τ. 2, σ. 323, 324.

σάρα, ἐδαφική κατολίσθηση και γκρεμό¹. "Αν ἀπό τὸ γεγονός δτι γύρω ἀπό τὰ Γρεβενά, δου συμβάλλουν οἱ Γρεβενιώτικος ἢ Αὐλιώτης και Δόξα ἢ Δοξανίτικος, ὑπάρχουν πολλές ἐδαφικές κατολισθήσεις και σάρες προήλθε τὸ δνομα, δὲν μᾶς φαίνεται ἀπίθανο².

"Αλλά και τὸ βαρβαρικὸ δνομα «Βαρόσι», δπως δνομάζεται ἡ ἐπάνω συνοικία τῶν Γρεβενῶν και ποὺ τὸ συναγενούμε και σὲ πολλές ἄλλες πόλεις τῆς Ἐλλάδος, στὴν οὐγγροσλαβικὴ γλώσσα σημαίνει ἀκρόπολις. Στὸ Βαρόσι, μέχρι τέλους τοῦ περασμένου αιώνα, είχε τὴν ἔδρα του διητροπολίτης «Γρεβενοῦ», ἀπὸ δου ἡ συνοικία πήρε και τὴν προσωνυμία «Μητρόπολη» και δου δὲν κατοίκησαν ποτὲ Τούρκοι.

Τὸ γεγονός αὐτὸ μᾶς δίδει τὴν ἀφορμὴ νά σημειώσουμε δτι ἡ θέση τῆς συνοικίας Βαρόσι ἢ Μητρόπολη παρουσιάζει μερικά ἀξιοπρόσεκτα στοιχεῖα παλαιότερου οἰκισμοῦ ἢ ἀκόρα και ἀρχαίου, ἄλλα και τὶς καλύτερες βασικές προύποθέσεις γιά τὴν ὑπαρξὴ ἐκεῖ κάποιας ἀκρόπολης, σύμφωνα μὲ τὶς ἀντιλήψεις και τὶς προύποθέσεις τῆς ἀρχαίας ἐποχῆς. "Ερευνα δμως πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση, γιά τὴ διαπλοτωση τῶν Ισχυρισμῶν μας, δὲν ἔγιναν ποτὲ ἀπὸ κανέναν ἐκεὶ μέχρι σήμερα.

"Ακόμα πιὸ περιεργη διπλοκή στὸ θέμα τῆς δνομασίας τῶν Γρεβενῶν μᾶς δημιουργοῦν μερικά ἄλλα, γραπτά μάλιστα, κείμενα. Στὸν κώδικα τῆς Ζάβορδας, ποὺ καταχωρίσαμε σὲ προηγούμενο κεφάλαιο, ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφὴ «Ἐπαρχία τοῦ Γρεβενοῦ», χωρὶς νά ἀναγράφει καγέναν οἰκισμὸ μὲ αὐτὸ τὸ δνομα. "Αναγράφεται δμως χωριό «Ἀνδαΐς». Στὴν κατάσταση πάλι τῆς Μητρόπολης τοῦ 1858, ποὺ και αὐτὴν τὴν καταχωρίσαμε σὲ προηγούμενο κεφάλαιο, δὲν ἀναφέρεται τὸ «Ἀνδαΐς», ἄλλα ἢ πόλη Γρεβενά, μὲ κατοίκους 92 οἰκογένειες.

Σοβαρὸ στοιχεῖο είναι ἐπίσης αὐτὸ ποὺ δ Μελέτιος σὲ ἔνα ἀπὸ τὰ πατριαρχικὰ γράμματά του (ΙΘ' αι.) ἔχει τὴ φράση: «...Γρεβενά, Αὐλαΐς κοινῶς λεγόμεναν³.

"Ο Ρουκενβίλ, ποὺ πέρασε ἀπὸ τὰ Γρεβενά δυὸ φορές, στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΘ' αι., ἀρνεῖται τὴν ἐκδοχὴ δτι τὸ «Αὐλαΐς» ταυτίζεται μὲ τὰ Γρεβενά, δηλαδὴ διαψεύδει τὴν πληροφορία τοῦ Μελετίου. "Η πόλη λεγόταν κατ'

1. Milan Simeonitch, Die altslavische Sprache, Berlin 1933, σ. 92. K. N. Gorapo, Bulgaro-Français dictionnaire, Garnier Frères, Paris 1938, σ. 89.

2. Τὸ «Γρεβενό» σὰν τοπωνύμιο τὸ συναντοῦμε ἀπλὸ ἢ σύνθετο και σὲ ὅλα μέρη τῆς Ἐλλάδος. Τὸ Γρεβενό ἦταν όχυρο και σήμερα χωρὶς τὸν Πατράν. Τὸ Γρεβενίτι είναι χωριό τοῦ ἀνατολικοῦ Ζαγορίου τῆς Ηπείρου. Τὸ Γρεβενοσέλι ἢ Γρεβενό είναι χωριό τῶν Τρικάλων. Τὸ διάσελο Γρεβενό βρίσκεται μεταξὺ Εύρυτανίας και Καρδίτσης.

3. Χριστού Μ. Ἐνισλείδον, "Η Πίνδος και τὰ χωριά της, Αθῆναι 1951 (εδημος μνεία 'Ακαδημίας 'Αθηνῶν), σ. 19.

πάτον «Γρεβενό» καὶ οἱ Τοῦρκοι τὴν ἀποκαλοῦσαν Γκερεβενέ¹.

'Αλλά καὶ ὁ Leake πάλι στὴν περιήγησή του, ποὺ ἔκαμε στὶς ἀρχές τοῦ ΙΘ' αἰ., χωρὶς ν' ἀναφέρει κοθόλου τὸ «Ἀύλαῖς», βρίσκει δὲ «Γρεβενό» ἔλεγαν τὴν πόλη καὶ «Γρεβενά» τὴν ἐπαρχία². Αὐτὸ πάλι βρίσκεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν κώδικα τῆς Ζάβορδας, ποὺ ἔχει σὰν ἐπικεφαλίδια τὸ «Ἐπαρχία τοῦ Γρεβενοῦ». 'Ακόμα καὶ ὁ Ami Boué, ποὺ κατὰ τὴν ἴδια περίπον ἐποχὴ περιόδευσε καὶ αὐτὸς στὴ Δυτικὴ Μακεδονία, ἀποκαλεῖ τὸν ἄγιαν Γρεβενῶν: «l'Ayan de Greveno», ποὺ συμφωνεῖ μὲ τὸν κώδικα τῆς Ζάβορδας.

Παρόμοια σύγχυση μᾶς παρουσιάζει μιὰ ἐγγραφὴ τοῦ ΙΘ' αἰ. κάποιου καλογήρου σὲ ἐκκλησιαστικό βιβλίο στὸ μοναστήρι τῆς Παναγιᾶς στὸ Σπήλαιο, δπου τὸ «Γρεβενό» ταυτίζεται μὲ τὸ «Ἀύλαῖς».

Παρὰ τὶς μεγάλες προσπάθειες ποὺ καταβάλλαμε, δὲν μπορέσαμε νὰ ἔξεκαθαρίσουμε τελείως αὐτὸ τὸ θέμα. 'Ερευνώντας δύμας τὴν ὑπόθεσή μας ἀπὸ τὴν ἀποψη τῶν ἐκκλησιῶν, ποὺ ὑπῆρχαν ἀλλοτε καὶ ἐκείνων ποὺ διάρχουν σήμερα, μποροῦμε νὰ βγάλουμε σημαντικά συμπεράσματα.

Είναι ἀνάμφιβολο διτὶ στὶς ἀρχές τοῦ ΙΘ' αἰ., δταν καὶ ὁ Pouqueville καὶ ὁ Leake πέρασαν ἀπὸ ἑκεὶ, ἀσφαλῶς καὶ πολὺ παλαιότερα, ἀλλὰ καὶ μέχρι τὸν Μεσοπόλεμο, ἡ συγοικία «Βαρόσι» ἢ «Μητρόπολη» ἦταν σαφῶς διαχωρισμένη ἀπὸ τὴν κύρια Κάτω Πόλη. 'Απὸ τὸ κέντρο αὐτῆς ὁ «Άγιος Γεώργιος τοῦ Βαροσίου ἀπεΐχε δύο χιλιόμετρα περίποι.

Στὸ Βαρόσι ἀπὸ αἰώνων ὑπῆρχε ἡ ἐκκλησία τοῦ ἄγιου Γεωργίου, ποὺ ἦταν καὶ ὁ μητροπολίτικὸς ναὸς μέχρι τὶς ἀρχές τοῦ αἰώνα μας, δταν ἡ Μητρόπολη μεταφέρθηκε στὴν Κάτω Πόλη. Τὸ μητροπολίτικό μέγαρο, ποὺ ὑπῆρχε ἑκεὶ, διασωζόταν μέχρι τὰ τελευταῖα χρόνια. 'Εκεὶ ὁ Pouqueville συνάντησε καὶ ἑκεῖ μίλησε μὲ τὸν «φτωχὸ Δεσπότη Γρεβενῶν». 'Απὸ τὸ δόνομα αὐτῆς τῆς ἐκκλησίας, τοῦ «Άγιου Γεωργίου, στοὺς χάρτες τοῦ ΙΣΤ'-ΙΗ' αἰ. ποὺ ἀναφέρεται σὲ προηγούμενο κεφάλαιο, τὰ Γρεβενά σὰν κατοικημένος τόπος ἀναγράφεται S. Giorgio. Αὐτὸ σημαίνει διτὶ ἀπὸ τὸν ΙΣΤ' αἰ. δὲν ὑπῆρχε ἀλλὰ ἐκκλησία στὰ Γρεβενά.

'Απὸ τὰ τέλη τοῦ ΙΘ' αἰ. ἀρχισε νὰ κτίζεται καὶ ὁ νέος μητροπολίτικὸς ναὸς, στὸ κέντρο τῆς πόλης, ποὺ θεμελιώθηκε στὴ μνήμη τοῦ ἄγιου Ἀχιλλίου, ποὺ ἦταν καὶ ὁ πολιοῦχος τῆς πόλης, σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση³. 'Αποπεριτώθηκε δύμας μετά τὴν ἀπελευθέρωση. Καὶ μετὰ ἀπὸ

1. Fr. Pouqueville, Ε.δ., B, LVIII, σ. 434-460.

2. William Martin Leake, Ε.δ., C, σ. 147.

3. 'Α θανατίου Γρ. Γερομιχαλού, Περιγραφὴ δέκα τεσσάρων ἀνεκδότων Κωδικῶν ἀλληλογραφίας τῆς Μητρόπολεως Γρεβενῶν. Στὸ τιμητικὸ ἀφίερωμα στὸν Μητροπολίτη Κίτρους Βαρνάβα γιὰ τὴ συμπλήρωση 25ετίας στὴν ἀρχιερατεία

ἐπίμονη ἀπαίτηση τοῦ πληθυσμοῦ πού ἡθελε νά συνδέσει τὴν ἀπελευθέρωση τῆς πόλης μὲ τὴν ἐπέτειο τῆς Ἐθνικῆς παλιγγενεσίας, ἐγκαινιάσθηκε στὰ 1917 στή μνήμη τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου, πού ἔτσι ἀπὸ τότε στάθηκε ὁ μητροπολιτικός ναός τῆς Τερας Μητροπόλεως Γρεβενῶν¹.

Τὴν ίδια ἑποχὴ καὶ μέχρι τὸν Μεσοπόλεμο—γιατί μετά τὸν Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, καὶ εἰδικά μετά τὸ 1950, ἡ πόλις ἀπλώθηκε μὲ γρήγορο ρυθμό καὶ ἄλλαξε μορφή—τὰ Γρεβενά εἶχαν, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Βαρόσι, καὶ τίς πιο κάτω συνοικίες-μαχαλάδες:

α) Τὸ Σελιόδι. "Η μοναδικὴ συνοικία πού βρισκόταν στὴ δεξιά διχῆ τοῦ Γρεβενίτικου ποταμοῦ, στοὺς πρόποδες τοῦ λόφου Κισλάς, δοῦ έκει ἐπάνω εἶχαν διασταθεῖ μέχρι σχεδὸν τὸν Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο οἱ τουρκικοὶ στρατῶνες, γιὰ δύναμη συντάγματος πεζικοῦ μὲ τοὺς ἀνάλογους στάβλους.

Στὴ συνοικία κατοικοῦσαν, μποροῦμε νά πούμε, σχεδὸν κατὰ ἀποκλειστικότητα μόνιμοι ἡ παραχειμάζοντες Βλαχόφωνοι ἀπὸ τὴ Σμίην, τὴν Ἀβδέλλα καὶ τὴ Σαμαρίνα. Κανένας Τούρκος δὲν κατοίκησε ποτὲ ἔκει.

Στὴ νότια ἄκρη τοῦ Σελιοῦ, πάντοτε δεξιά ἀπὸ τὸν Γρεβενίτικο, σ' ἓνα σημεῖο τῆς ὑπερυψούμενης διχῆς του, ὑπῆρχε ἀπὸ ἀνέκαθεν ἄλλη μία ἐκκλησία στὴ μνήμη τοῦ ἄγιου Ἀχιλλίου, δουν ἐκκλησιάζονταν οἱ χριστιανοὶ ἐκείνης τῆς συνοικίας². Κατὰ τὴν τουρκικὴ κατάκτηση τοῦ Τούρκου ἄρπαξαν τὴν ἐκκλησία ἀπὸ τοὺς χριστιανούς, τὴ μετέτρεψαν σὲ τζαμί καὶ ἀνήγειραν διπλὰ τὸν σχετικὸ μιναρέ. Σ' ἀυτὸ τὸ τέμενος προσκυνοῦσαν καὶ οἱ Τούρκοι στρατιώτες τῶν στρατῶν τοῦ Κισλᾶ καὶ παρέμεινε σὲ λειτουργία μέχρι τὸ 1924, ὅταν οἱ Τούρκοι ἔφυγαν ἀπὸ τὰ Γρεβενά μὲ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν.

Στὰ 1927, οἱ χριστιανοὶ πήραν τὸ τζαμί καὶ, ἀφοῦ μουσουλμάνοι δὲν ὑπήρχαν πιὰ στὰ Γρεβενά, τὸ ἐπανέφεραν σὲ ἐκκλησία, τὸ ἐπισκεύασαν καὶ τὸ ἀφιέρωσαν πάλι στὴ μνήμη τοῦ ἄγιου Ἀχιλλίου. Τὸν μιναρέ του, μὲ μεγάλη πομπή, ὁ λαός τὸν γκρέμισε ψάλλοντας θρησκευτικοὺς ὅμμονοις³. Τὸν ναὸν αὐτὸν, μετά ἀπὸ σπαράντα χρόνια ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωση, ὁ μητροπολίτης Φίλιππος τὸν ἀνήγειρε ἐκ βάθρων.

του. Άθηναι 1980, σ. 138.

1. Ο σημερινός σεβασμιώτατος μητροπολίτης Γρεβενῶν κ.κ. Σέργιος ἐπανέφερε τὸν ναὸ στὴ μνήμη τοῦ πολιούχου τῆς πόλης ἄγιου Ἀχιλλίου.

2. Πλάι, πρὸς τὰ ΝΔ, ἐκτεινόταν ἡνα μικρό, πολὺ δυμορφό λιβάδι, δ Ἀχιλλῆς ὁ Μικρός, σὲ ἀντιδιαστολή μὲ τὸν Ἀχιλλῆ τὸν Τρανόν, πού βρισκόταν στὸ ἀντίθετο σημεῖο τῆς πόλης.

3. Πήραμε καὶ ἐμεῖς τότε μέρος σ' αὐτὸ τὸ γκρέμισμα. Κρατήσαμε τὴν ἄκρη κάποιου σχοινιοῦ, πού ἔσυρε τὸν μιναρέ καὶ τὸν γκρέμισε.

β) Τὸ Κούρβον λο. Ἀμιγῆς καὶ αὐτὴ ἡ συνοικία. Ἐκτεινόταν πρὸς τὰ βορειοδυτικά τοῦ σημερινοῦ μητροπολιτικοῦ νυσοῦ, πρὸς τὴν Κυρακαλή. Ἰσως ἔκει νά ἦταν τὸ χωριό «Ἀύλαῖς». Στὸ Κούρβουλο κατοικοῦσαν ἀπὸ αἰώνων γηγενεῖς κάτοικοι, γεωργοκτηνοτρόφοι κατὰ τὸ πλεῖστον καὶ δλίγοι μόνιμοι ἡ παραχειμάζοντες Βλαχόφωνοι Περιβολιώτες. Στὸ βορειοδυτικότερο ἄκρο τῆς πόλης καὶ πάνω στὸν Γρεβενίτικο ποταμό βρισκόταν ὁ ὑδρόμυλος τοῦ Μπουσίου.

γ) Τὰ Ἄλωνια: Ἐκτείνονταν στὸ νοτιοδυτικό παρόχθιο τμῆμα τῆς πόλης, πάνω στὴ χθαμαλὴ ἀριστερὴ δχθῇ. Τὴν κατοικοῦσαν σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου ἐντόπιοι κάτοικοι γεωργοκτηνοτρόφοι καὶ λαχανοκηπουροί. Σποραδικά κατοικοῦσαν μερικοὶ Τούρκοι καὶ μερικοὶ Βλαχόφωνοι. Στὴ νοτιοδυτικὴ ἄκρη τῆς συνοικίας καὶ τῆς πόλης βρισκόταν ὁ ὑδρόμυλος τοῦ Βούλγαρη. Δὲν ἀναφέρεται νά ὑπῆρχε ἐκκλησία σ' αὐτὴ τῇ συνοικίᾳ.

δ) Ἡ Μπάρα. Ἡ πιό λαϊκὴ συνοικία τῶν Γρεβενῶν. Κατεῖχε τὸ ΝΑ τμῆμα τῆς πόλης στὸ τελείως ἐπίπεδο παρόχθιο μέρος τῆς, δου κατοικοῦσαν κυρίως οἱ σιδεράδες (γύψιοι), οἱ ὅποιοι ἐκτός ἀπὸ τὴ σιδηρουργία τους, τὸ καλοκαίρι ἐργάζονταν σάν κεραμοποιοὶ στὰ κεραμαρεῖα, ποὺ βρίσκονταν πλάι στὸ ποτάμι. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ αὐτοὺς ησαν καὶ εἶναι καὶ σήμερα ἀκόμα ἐξαιρετικοὶ λαϊκοὶ δργανοπαίκτες.

‘Αμέσως ἀνατολικά, συνέχεια μὲ συνοικία Μπάρα, ἐκτεινόταν, σὲ μῆκος περισσότερο ἀπὸ χίλιο μέτρα, ἵνα καταπράσινο ἐπίπεδο λιβάδι, δο «Ἄχιλλης ὁ Τρανδός» ἢ «Μεράξ», διπὼς τὸν ἀποκαλούμσαν¹.

Στὴν ἄκροτατη ἀνατολικὴ ἄκρη τοῦ «Μερᾶ», στὴ στροφὴ τοῦ Γρεβενίτικου ποταμοῦ, βρισκόταν ὁ ὑδρόμυλος τοῦ Μαγάκα, ‘Αμέσως μετὰ τὸν Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, κατά τὸ 1920-21, μὲ τεχνίτες Λευκορώσους πρόσφυγες, ἐγκαταστάθηκε σ' αὐτὸν τὸν ὑδρόμυλο ἡ πρώτη ὑδρολεκτρικὴ μονάδα, τῶν Κυπριτζῆ-Μαγάκα, ἀπὸ δου τὰ Γρεβενά είδαν τὸ πρῶτο ἡλεκτρικὸ φῶς.

Τὸν «Ἄχιλλη τὸν Τρανό» οἱ κάτοικοι τὸν χρησιμοποιοῦσαν, κατ' ἀρχῆν, σάν «μεράν». Ἀπαγόρευαν τὴ βοσκὴ ἔκει δλόκληρο τὸν χειμῶνα καὶ τὴν ἀνοιξην «εριχναν» μέσα τὰ μεγάλα ζῶα, ποὺ ἐπρεπε ἀπαραιτήτως νά ἀνήκουν σὲ μόνιμους δημότες τῶν Γρεβενῶν. Γιὰ τὴ βοσκὴ αὐτὴ οἱ κάτοιχοι τῶν ζώων πλήρωναν στὸν Δῆμο, σάν δικαιώμα βοσκῆς, ἵνα μικρὸ συμβολικὸ τίμημα, ποὺ τὸ ἐλεγαν «δτλάκι»².

1. «Μεράξ». Τουρκικὴ λέξη. Σημαίνει ἵνα κοινόχρηστο λιβάδι, ἀπαραίτητο σὲ δλα τὰ χωριά γιά τὴ βοσκὴ τῶν μεγάλων οἰκόσιτων καὶ ἀροτριώντων ζώων.

2. «Οτλάκι». Τουρκικὴ λέξη. Δικαιώμα βοσκῆς ποὺ πλήρωναν στὸν Δῆμο ἢ στὴν Κοινότητα.

Σήμερα τὸ μεγαλύτερο—ἀνατολικό—τμῆμα τοῦ λιβαδιοῦ τὸ ἀξιοποίησε ἡ Γεωργικὴ Ὑπηρεσία μὲ πειραματικὲς καλλιέργειες καὶ τὸ ὑπόλοιπο πρός τὰ δυτικὰ παραμένει χέρτο γιὰ νὰ γίνονται ἐκεῖ οἱ ἐμποροπανηγύρεις, δπως θὰ ἔκθεσουμε πιὸ κάτω.

ε) Τὸ Ν τὸ ρ ο ὑ τ. Στὸ κέντρο τῆς σημερινῆς πόλης τῶν Γρεβενῶν καὶ ἀμέσως ἀνατολικά ἀπὸ τὴ μεγάλη πλατεία, δπου γίνεται σήμερα ἡ ἔβδομαδιαία λαϊκὴ ἀγορά, κατὰ τὴ ζωτανὴ παράδοση, ὑπῆρχε ἡ κεντρικὴ ἐκκλησία τῶν Γρεβενῶν, στὴ μνῆμη τῆς ἀγίας Παρασκευῆς(.). Αὐτὴ τὴν ἐκκλησίαν οἱ Τοῦρκοι, δταν κυρίευσαν τὸν τόπο, στὶς ἀρχές τοῦ ΙΕ' αἰ., τὴ μετέτρεψαν σὲ τζαμί. Στὸ νοτιοδυτικό του μέρος, πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς Μέκκας, ἔκτισαν τὸν μιναρὲ καὶ στὸ ἀντίθετο μέρος, πρὸς τὴ σημερινὴ ἀγορά, ἔκτισαν τὸ «κιόδσκι» μὲ τὴ βρύση τοῦ «ακαθαρμοῦ». Πιὸ πέρα ἀργότερα κτίσθηκε τὸ μουσουλμανικὸ ἱεροδιδυτικὸ, ποὺ πολὺ ἀργότερα, κατὰ τὸν ΙΘ' αἰ., ἐξελίχθηκε σὲ ἔνα σύγχρονο τουρκικό σχολεῖο, ποὺ διατηρήθηκε μέχρι τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν.

Γύρω ἀπὸ τὸ μουσουλμανικὸ αὐτὸ κέντρο ἄρχισαν νὰ συγκεντρώνονται οἱ Τοῦρκοι, ἔτσι ποὺ τὰ σπίτια τους, μὲ τοὺς πανύγηλους αὐλότοιχους γιὰ νὰ μὴν ίδει κανένα ξένο μάτι τὶς χανούμισσες, νὰ ἀπλωθοῦν πρὸς τὰ ΒΑ καὶ μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου νὰ σχηματίσουν τὴ συνοικία Ντορούτ, δπου ἐγκαταστάθηκαν καὶ κατοικοῦσαν, μέχρι τὴν ἀπελευθέρωση, κατὰ ἀποκλειστικότητα οἱ Τοῦρκοι μπέηδες, οἱ τσιφλικιοῦχοι καὶ οἱ θρησκευτικοὶ καὶ δημόσιοι λειτουργοὶ.

Νοτιότερα ἀπὸ αὐτὸ τὸ τζαμὶ καὶ στὴν πεδινὴ ὅχμη τοῦ Γρεβενίτικου, ἐπὶ Ἀλῆ Πασᾶ, κτίσθηκαν τὰ «κονάκια τοῦ Βελῆ Μπέη», ποὺ ἦσαν ἔνα ἐκτεταμένο δρυθογόνιο φρούριο, ὀλόκληρο ἀπὸ πελεκητὸ γρανίτη, ποὺ λατομήθηκε ἀπὸ κάποιο νταμάρι στὴν περιοχὴ τοῦ χωριοῦ Ἐλατος. Εἶχε μῆκος γύρω στὰ διακόσια μέτρα καὶ πλάτος γύρω στὰ ἑκατό. Τὸ τεῖχος τοῦ φρουρίου εἶχε μεγάλο πάχος καὶ ὑψος περισσότερο ἀπὸ δεκαπέντε μέτρα καὶ στὶς τέσσερις γωνίες του ὑψώνονταν τέσσερις πύργοι σὲ διπλάσιο ὑψος. Παντοῦ, στὰ τείχη καὶ στοὺς πύργους, ὑπῆρχαν πολεμίστρες καὶ ἐπάλεις, ἐνῶ στὴ μεγάλη πόρτα τῆς εἰσόδου, ποὺ βρισκόταν στὴ μέση τῆς νότιας πλευρᾶς, ὑπῆρχε ἡ «καταχύστρα»¹. Στὸ ἐσωτερικό, στὴ μεγάλη αὐλῇ, ὑπῆρχε ἐπιβλητικὸ μεγάλο τριώροφο «κονάκι» γιὰ τὶς οικογένειες τῶν ἀρχόντων καὶ πιὸ πέρα ἔνα μεγάλο δικωδίου οἰκοδόμημα γιὰ τοὺς ὑπαλλήλους καὶ ἐργάτες, γιὰ ἀποθήκες καὶ στάβλους. Ἐπρόκειτο γιὰ ἔνα πολὺ ἐπιβλητικὸ οἰκοδόμημα, ποὺ διασώθη-

1. «Καταχύστρα». Ἀνοιγμα ἐπάνω ἀπὸ τὴν πόρτα τῆς εισόδου, ἀπὸ δπου οἱ ἀμυνόμενοι ἔχουν κατό νερό ἢ λάδι ἐπάνω σὲ ἐκείνους ποὺ θὰ προσπαθοῦσαν νὰ παραβιάσουν τὴν ἐξώθυρα.

κε. Οἱ Τούρκοι ἴδιοκτῆτες του τὸ πούλησαν πρὶν φύγουν μὲ τὴν ἀνταλλαγὴ στὴν οἰκογένεια Παπαλέξη, ἡ ὁποία σιγά-σιγά τὸ γκρέμισε καὶ ἀξιοποίησε τὰ οἰκοδομικά ὄλικά καὶ τὴν οἰκοπεδική του ἔκταση.

Δυτικά, τέλος, ἀπό τὸ θρησκευτικὸ αὐτὸ κέντρο τῶν Τούρκων, πρὸς τὴν συνοικία «Ἀλώνια», βρίσκονται τὰ δημόσια κτήρια, ποὺ ἀποτελοῦσαν τὸ διοικητικὸ κέντρο καὶ τὸ ἵεροδικεῖο τοῦ καζᾶ τῶν Γρεβενῶν, ποὺ ἦταν καὶ ἔδρα καϊμακάμη.

Ἐξω ἀπό τὴν πόλη, πρὸς τὰ ἀνατολικά, στὸ ὄψιμα δεξιά γιὰ ἐκεῖνον ποὺ ἔρχεται ἀπό τὴν Κοζάνη, βρίσκοταν να διγκῶδες διώροφο κτήριο, ποὺ οἱ Τούρκοι τὸ χρησιμοποιοῦσαν γιὰ στρατιωτικὸ νοσοκομεῖο. Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση χρησιμοποιήθηκε ἐπὶ χρόνια γιὰ σχολεῖα, Δημοτικὸ ἡ Γυμνάσιο. Τελικά ἀπό τὸ 1924 χρησιμοποιεῖται ως «Ἐθνικὸ Οἰκοτροφεῖο Ἀρρένων», ἀφοῦ ἀνακαινίσθηκε ἐκ βάθρων.

Ολὰ αὐτά τὰ τουρκικά δημόσια κτήρια, ἔκτος ἀπό τὸ Οἰκοτροφεῖο, ποὺ ἀναφέραμε, ὅσα βρέθηκαν μὲ τὴν ἀπελευθέρωση, σιγά-σιγά κατέρρευσαν καὶ στὴ θέση τους κτίσθηκαν ἄλλα γιὰ δημόσια χρήση, κυρίως σχολεῖα.

Ἄπὸ τὸ ἄλλο μέρος, μᾶς λείπουν σχεδὸν τελείως σαφεῖς μαρτυρίες γιὰ τὴν ἱστορία τῆς πόλης καὶ τῆς ἐπαρχίας της. Ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα δημοσιευθεῖτα τεκμήρια ποὺ μᾶς διασθήκαν γιὰ τὴν ἐπαναστατικὴ δράση κατὰ τὴν τουρκοκρατία, κυρίως τοῦ δρεινοῦ πληθυσμοῦ τῆς ἐπαρχίας—γιὰ τὴν δοπία δὲν είναι δυνατὸν νά ἀσχοληθοῦμε ἐδῶ—διαφαίνεται ὅτι ἡ ἱστορία αὐτῆς τῆς ἀπομονωμένης γωνίας τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου ἦταν καὶ σημαντικὴ καὶ ἀξιοπρόσεκτη, ἄλλα καὶ ἔνδοξη.

Σὲ προηγούμενο κεφάλαιο ἀναφέραμε ὅτι τὸ «Γρεβενό», δημοσιευτεῖ ὁ Δοσίθεος, πατριάρχης Ἱεροσολύμων¹, ἦταν ἔδρα ἐπισκοπῆς ἀπό τις ὄρχες τοῦ ΙΑ' αἰ., καὶ υπαγόταν στὴν Ἀρχιεπισκοπὴν Πρώτης Ιουστινιανῆς Ἀχριδῶν καὶ πάσης Βουλγαρίας. Σύμφωνα δημοσιεύεται ἀλλαγές πληροφορίες ἡ «Ἐπισκοπὴ Γρεβενοῦ ἀναφέρεται ἀπό τὸν Γ' αἰ.².

Κατὰ τὸ 1218-1219 ὑπηρετοῦσε στὴν «Ἐπισκοπὴ Γρεβενοῦ ὁ λόγιος Γεώργιος Βαρδάνης, πρώην χαρτοφύλαξ στὴ Μητρόπολη Ἀθηνῶν καὶ ἀργότερα μητροπολίτης Κερκύρας. Ἀλληλογραφώντας μὲ τὸν Ἰωάννη Ἀπόκαυκο, μητροπολίτη Ναυπάκτιας, ὁ ὄποιος χαρακτήριζε τὴν «Ἐπισκοπὴ Γρεβενῶν τὴν «ὑπερτέραν» ἄλλων καὶ τὰ Γρεβενά ως «πόλιν ἀξιόλογον ἔχουσαν κλῆρον εὐπαιδευτὸν καὶ πᾶν διτι ηδύνατο νά θέλγῃ τὴν ψυχὴν», ὁ Βαρδάνης παραπονεῖται ὅτι «καμιγενεῖται ἐν τῇ φλεγμονῇ τῆς

1. Ἀρχιεπισκόπου Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, Ε.ά., σ. 304.

2. Ἰωάννου Ε. Αναστασίου, Γρεβενῶν Μητρόπολις, ΘΕΕ, τόμ. 4ος, σ. 685-688.

βαρβαρότητος» και χαίρει γιά την προαγωγή του σε μητροπολίτη Κερκύρας, γιατί θά πήγαινε «ἀπό βαρβαροφώνων ἐπὶ τοὺς μετιόντας τὴν εὐγενῆ καὶ Ἑλληνίδα φθογγήν»¹. «Βαρβαροφώνους» χαρακτήριζε τοὺς κατοίκους τῶν Γρεβενῶν, γιατί πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς μιλοῦσαν τὴν βλαχικὴ γλώσσα².

Μιὰ ἄλλη σημαντικὴ μαρτυρία γιά τὰ Γρεβενά, ἀλλὰ μετά ἀπὸ ἔνα χάσμα δύο αἰώνων, ἔχουμε, διποτὲ θά λεγει τοι: ποὺ μετά τὸ Additional 22492 τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου τοῦ Λονδίνου, ποὺ μᾶς λέγει διτὶ τὸ «Γρεβενό» εἶχε ἡδη ἐπίσκοπο κατὰ τὸν ΙΔ' αἰ.

Καὶ ὑστέρη³ ἀπὸ ἔνα ἄλλο χάσμα ἄλλων τεσσάρων αἰώνων, στὰ 1806, ἔχουμε μιὰ ἄλλη σοβαρὴ μαρτυρία τοῦ Pouqueville ποὺ λέγει διτὶ: «...μετὰ τίς τελευταῖς περιπέτειες (Σ.Σ. ἀνυφέρεται στοὺς ἀγδνες τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ γιά νά ἔξοντάσει τοὺς ἀρματολοὺς καὶ τοὺς κλέφτες) ἀπὸ τίς δυόμισι χιλιάδες οἰκογένειες ποὺ εἶχε τὸ Γρεβενό, μονάχα δύοδόντα ἀπόμεναν μέσα στὰ πλινθόκτιστα σπίτια τους»⁴.

'Απὸ δὲ αὐτά, ποὺ μὲ τόσες λεπτομέρειες ἐκθέσαμε, φαίνεται διτὶ μέχρι κάποια ἐποχή, γιά τὸν ἴδιο κατοικημένο τόπο διατηροῦνταν καὶ τὰ δύο δύναμάτα, τὸ «Ἀνδαλίζ» καὶ τὸ «Γρεβενό». 'Απὸ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰ. δύως ἔξαφανίζεται τὸ «Ἀνδαλίζ» ἀπὸ τὴν ζωντανὴ γλώσσα καὶ παραμένει μονάχα τὸ «Γρεβενό». Τὸ «Γρεβενό» θὰ διατηρηθεῖ, διποτὲ εἴπαμε, καὶ μέχρι σήμερα στὸ σόμα τοῦ ἀπλοῦ λαοῦ. 'Απὸ τίς ἀρχές δυως τοῦ ΙΘ' αἰ., θὰ ἀρχίσει σιγά-σιγά νά ὑποχωρεῖ παραχωρώντας τὴν θέση του στὴ

1. N. A. Βέη, 'Ιωάννης 'Απόκαιρος, ΕΕΒΣ Β' (1925) 47. Ε.δ. Κυργ. Georgios Bardanis, BZ 15 (1906) 603, 613.

2. Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο δι Βαρδάνης ἔχει ἀπόλυτο δίκαιο. Πολὺ μεγάλο ποσοστὸ ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῆς πόλεως καὶ τῆς ἐπαρχίας Γρεβενῶν ἦσαν Βλαχόφωνοι. 'Ακόμα καὶ κατὰ τὸν 10' αἰώνα ἡ ἀναλογία τῶν Βλαχόφωνόν ἦταν πολὺ μητρόν.

Στήν κατάσταση τοῦ Ἀγαπίου (1858), ποὺ δημοσιεύεται σὲ προηγούμενο κεφάλαιο, ἀπὸ τίς 3.633 οἰκογένειες ποὺ ἦταν στὸνοικός πληθυσμός τῆς Μητροπόλεως Γρεβενῶν, οἱ 1.313, δηλ. τὸ 1 / 3 σχεδόν, ἦσαν Βλαχόφωνοι ('Αριόλλα 190, Κρανιά 185, Περιβόλι 300, Σαμαρίν 600 καὶ Σμίξη 38). 'Αλλὰ καὶ ἀπὸ τίς οἰκογένειες, ποὺ ἦσαν καταγγεγραμμένες στὴν πόλη μέσα, μεγάλο ποσοστὸ ἦταν Βλαχόφωνοι.

Οἱ Βλαχόφωνοι μάλιστα, μέσα στὴν πόλη τῶν Γρεβενῶν, κατέβαν πάντοτε σημαντικὴ θέση στήν κοινωνική, τὴν ἐπιστημονική καὶ οἰκονομική συγκρότησή της. Καὶ μαζὶ μὲ τοὺς Ἑλληνοφώνους ἀποτελοῦσαν τὸ βασικὸ προοδευτικὸ στοιχεῖο καὶ στὴν πόλη καὶ στὴν ἐπαρχία, μέσα στὴν ἀποχαγώνη τοῦ τουρκικοῦ στοιχείου.

Πρέπει νά σημειωθεῖ ἀκόμα καὶ τὰ δύο αὐτὰ στοιχεῖα, 'Ἐλληνόφωνοι καὶ Βλαχόφωνοι, σὲ ὅλους τοὺς ἀγόνες ἐπὶ τουρκοκρατίας ἀγονίσθηκαν κατ' ἀγκάνα γιὰ τὴ λευτεριά. Μέχρι ποὺ κατὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΘ'. αἰώνα ἐνέσκηψε ἡ ἐπάρατη ἀρουραϊκὴ προπαγάνδα τοῦ Μαργαρίτη γιὰ νά ἔνσπειρε ζιζάνια καὶ διχοστασίες μέσα στὸν χριστιανικὸ πληθυσμὸ καὶ νά ἀποδύναταισει ἔτσι τὸν ἔννικο ἄγωνα.

3. Fr. Pouqueville, Ε.δ., B. LVIII, σ. 437.

λόγια ἔκφραση, τὰ «Γρεβενά», χωρὶς δῆμος νὰ ἔξοστρακισθεῖ τελείως καὶ τὸ «Γρεβενό».

Δ'. Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΓΡΕΒΕΝΩΝ

a. Γενικά

Ο χριστιανισμός μεταδόθηκε στὴν περιοχὴ Γρεβενῶν καὶ ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη καὶ ἀπὸ τὴ Θεσσαλία, ἀπὸ δου μάλιστα ἡ πόλη τῶν Γρεβενῶν πήρε τὸν πολιοῦχο τῆς, τὸν ἄγιο Ἀχιλλο, ποὺ εἶναι καὶ πολιοῦχος τῆς Λάρισας.

Εἶναι δῆμος ἄγνωστο πότε ἴδρυθηκε ἡ Ἐπισκοπὴ Γρεβενῶν. Ἀπὸ τὴν ἡμέρα δῆμος ποὺ ἴδρυθηκε μέχρι τὸ 1767 ὑπαγόταν στὴν Ἀρχιεπισκοπὴν Α' Ἰουστινιανῆς Ἀχριδῶν καὶ πάσης Βουλγαρίας. Ἀπὸ τὸ 1767¹ μέχρι τὴν ἀπελευθέρωση ἀνήκε στὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἀπὸ τὸ 1912 στὴν Ἀρχιεπισκοπὴν Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος. Ο Ἰουστινιανός (527-563) μὲ τὴ ργα² νεαρά του ἴδρυσε τὴν Ἀρχιεπισκοπὴν τῆς Πρώτης Ἰουστινιανῆς, ποὺ τὴν ἀνεκήρυξε ἀνεξάρτητη, τρίτη στὴ σειρά, μετά τὸν πάπα τῆς Ρώμης καὶ τὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Μὲ τὴ θύελλα τῶν αἰώνων μετατέθηκε ἀρχικά στὸ Βιδίνι, μετά στὰ Μογλενά, γιὰ νὰ καταλήξει ὅριστικά στὴν Ἀχρίδα, μὲ τὸν τίτλο «Πρώτης Ἰουστινιανῆς Ἀχριδῶν» καὶ κατ' ἄλλους «Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχριδοῖς».

Ο τσάρος τῶν Βουλγάρων Σιμεὼν (893-927) πρόσθεσε στὸν τίτλο καὶ τὸ «πάσης Βουλγαρίας» καὶ δὲ Πέτρος Α' (927-969) τὴν Ἀρχιεπισκοπὴν ἀνήγαγε σὲ Πατριαρχεῖο. Ο Βασίλειος δὲ Βουλγαροκτόνος (976-1025) στὰ 1016, διέλυσε τὸ βιολγαρικὸ κράτος, μὲ χριστόβουλό του τὴν περιόδισε πάλι στὸν παλιό της τίτλο: «Ἀρχιεπισκοπὴ Α' Ἰουστινιανῆς Ἀχριδῶν καὶ πάσης Βουλγαρίας», πάντοτε ἀνεξάρτητη³.

Η Ἐπισκοπὴ Γρεβενῶν δὲν ἀναφέρεται στὸ σιγίλιο τοῦ 1020 τοῦ Βουλγαροκτόνου, ποὺ ρύθμιζε ποιές ἐπισκοπές θὰ ὑπάγονταν στὴν Ἀρχιεπισκοπὴν Α' Ἰουστινιανῆς Ἀχριδῶν καὶ πάσης Βουλγαρίας. Ἄλλα καὶ οὔτε καὶ σὲ κανένα ἄλλο σιγίλιο τοῦ αὐτοκράτορα ἔκεινου ἀναφέρεται⁴. Φαίνεται διτὶ ἴδρυθηκε ἀμέσως μετά, δταν «κατακερματίσθηκε» ἡ

1. Ἰωακείμ Μαρτινιανός, Μητροπολίτου Ξάνθης, Ἡ Μοσχόπολις, Ἐταιρεία Μικεδονικῶν Σπουδῶν, Θεσσαλονίκη 1957, σ. 224.

2. N. A. Βέη, Ἀχρίς, «Ἐγκυλοπαιδικὸν Λεξικόν Ἐλευθερουδάκη», Β', σ. 767-768. N. Θ. Σπηλιώτοπούλος, «Ἀχρίς», «Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυλοπαιδεία «Πύρσδες»», ΣΤ', σ. 408.

3. Karl Krumacher, BZ 2 (1893) 42-46.

'Επισκοπή Καστοριᾶς¹ και για πρώτη φορά ὀναφέρεται στὸ Τακτικὸ τοῦ 'Αλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ (1081-1118)².

Κατὰ ἓνα Τακτικὸ τοῦ ΙΙ' αἱ. ὁ ἐπίσκοπος Γρεβενῶν τάσσεται στὴ σειρὰ κα' (εἰκοστός πρῶτος) και λίγο ἀργότερα σὲ ἄλλο Τακτικὸ τάσσεται ε' (πέμπτος)³, πάντοτε στὸ κλίμα τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Α' Ιουστινιανῆς Ἀχριδῶν.

Γιὰ τὴν ὑπαρξὴν ὅμως τῆς Ἐπισκοπῆς Γρεβενοῦ, κατὰ τὸν ΙΑ' αἱ., ἔχουμε καὶ μιὰ ἄλλη, προγενέστερη σχεδόν, πληροφορία, ποὺ μᾶς τὴ δίδει ὁ πατριάρχης Ἱεροσολύμων Δοσίθεος, ποὺ μᾶς λέγει διὰ ὁ Λέων ὁ Μονγγός, ἀρχιεπίσκοπος Ἀχριδῶν (1071-1100), ἔχειροτόνησε επίσκοπο Γρεβενοῦ.

1. *Vitellius Laurent*, *Le corpus des sceaux de l'Empire Byzantin*, t. V / 2, Paris 1965, No 1509, p. 337-339.

2. *Heinrich Geiger*, *Ungetruechte und wenig bekannte Bisäumierverzeichnisse der orientalischen Kirche*, BZ 1 (1892) 257, καὶ 2 (1893) 41, 59.

3. *Jean Dartouzes*, *Noticiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris 1982, σ. 371, 372.

Ταξὶς τῶν ὄντων τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Α' Ιουστινιανῆς καὶ πᾶσης Βουλγαρίας (μετὰ τὸν «κατακερματισμὸν» τῆς Ἐπισκοπῆς Καστοριᾶς):

α) ὁ Καστορίας	α) ὁ Πελαγονίας
β) ὁ Σκοπίου	β) ὁ Διαβόλους
γ) ὁ Βελεβουστῖον	γ) ὁ Πρέσπας
δ) ὁ Σαρδοῖκης ἥτοι Τριαδίτης	δ) ὁ Καστορίας
ε) ὁ Μαλεσόβης ἥτοι Μοροβισδίου	ε) ὁ Γρεβενοῦ
στ) ὁ Ἐδέσσης ἥτοι Μογλένων	στ) ὁ Μολισκοῦ
ζ) ὁ Ἡρακλείας ἥτοι Πελαγονίας	ζ) δ
η) ὁ Πισδάνων	η) δ
θ) ὁ Τίβεριουπόλεως ἥτοι Στρουμνίτης	θ) ὁ Μαγδένων
ι) ὁ Νίσου	ι) δ Βοδένων
ια) ὁ Κεφαληνίας ἥτοι Γλαβινίτης	ια) ὁ Στροβῶν
ιβ) ὁ Μαράθου ἥτοι Βρανιζόβης	ιβ) ὁ Σκοπίων
ιγ) ὁ Σιγιδῶν ἥτοι Βελεγράδων	ιγ) δ Πολούγου
ιδ) ὁ Βιδίνης	ιδ) ὁ Τριαδίτης
ιε) δ Σιρμίου	ιε) δ Ράστου
ιστ) δ Λιπενίου	ιστ) δ Νήσου
ιζ) δ Ράστου	ιζ) δ Συλανίτζης
ιη) δ Σέλασφρου	ιη) δ Ραβδοβισδίου
ιθ) δ Στανίτζης ἥτοι Πελλάδων	ιθ) δ Βελεβουστῖον
ικ) δ Ἰλλυρικοῦ ἥτοι Καννίνων	ικ) δ Λιπενίου
ικα) δ Γρεβενοῦ	ικα) δ Πρισδαρίου
ιβ) δ Δεύρης	ιβ) δ Στρουμνίτζης
ιγ) δ Βρεανόγης ἥτοι Βλάχων	ιγ) δ Καννίνων ἥτοι Ἰλλυρικοῦ
	κδ) δ Δεύρης
	κε) δ Βρεανόγου ἥτοι Βλάχων

Μᾶς είναι άγνωστο έπισης πότε άκριβώς ή 'Επισκοπή Γρεβενού προήχθη σὲ μητρόπολη. 'Απὸ δὲ τι μᾶς πληροφορεῖ ἐ Γεδεών¹ φαίνεται ότι μεταξὺ 1592-1619 τὰ Γρεβενά ήσαν ἔδρα μητροπόλεως.

'Ἐπὶ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Σαμουῆλ Χαντζερῆ (1763-1768) καὶ (1773-1774), τὸ 1767, μὲν ἐπίσημη ἀπόφαση τοῦ Πατριαρχείου, ἡ 'Αρχιεπίσκοπή Α' Ιουστινιανῆς Ἀχριδῶν καὶ πάσης Βουλγαρίας ἐπαυσε νά είναι ἀνεξάρτητη καὶ ὑπῆχθη στὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως, μαζὶ μὲ τὶς μητροπόλεις Καστορίας, Πελαγονίας, Βοδενῶν ('Εδέσσης), Κορυτσᾶς, Βελεγράδων (Βερατίου), Τιβεριουπόλεως (Στρωμνίτης) καὶ Γρεβενῶν, καθὼς καὶ τὶς ἐπισκοπές Σισανίου, Μογλενῶν, Μόλεσχῶν Πρεσπῶν, Κιτζάβων καὶ Γκόραζ². Τὸ σχετικὸ «συνυποσχετικὸ» γιὰ τὴν κατάργηση τῆς ἀνεξαρτησίας τοῦ Ἀχριδῶν τὸ ὑπόγραψαν οἱ ἵεράρχες: Καστορίας Εὐθύμιος, Βοδενῶν Γερμανός, Κορυτζᾶς Γεννάδιος, Τιβεριουπόλεως Ἀνανίας, Σισανίου Νικηφόρος καὶ Γρεβενοῦ Γρηγόριος³.

β. Ιεράρχες (ἐπίσκοποι καὶ μητροπολίτες)

Γιὰ τοὺς ἐπισκόπους καὶ μητροπολίτες, ποὺ κατέλαβαν τὸν ἐπισκοπικὸ καὶ ἀργότερὰ τὸν μητροπολιτικὸ ὄρδον τοῦ Γρεβενοῦ ἢ τῶν Γρεβενῶν, οἱ πληροφορίες μᾶς είναι χασματικὲς καὶ περιορισμένες, παρὰ τὶς τεράστιες προσπάθειες ποὺ καταβάλλαμε γιὰ τὴ συγκέντρωσή τους. Πολλὲς μάλιστα ἀπὸ αὐτὲς ποὺ βρήκαμε καὶ παραθέτουμε είναι ἀσαφεῖς καὶ ἀμφισβήτησιμες. Τὶς παραθέτουμε δημως δλες, ἀξιολογώντας αὐτές δσομποροῦμε, καὶ ἀφήνοντας σὲ ἄλλους καλύτερη ἔξακριβωση. Σαφέστερες καὶ διασταυρωμένες είναι ἐκείνες ποὺ ἀνάγονται στὴ χρονικὴ περίοδο ἀπὸ τὴν ὥρχη τοῦ ΙΘ' αι.⁴

γ. Ἐπίσκοποι

1. Τῷ ἀντικαὶ Καψόχειρι (μεταξὺ 1071-1100). 'Ο πατριάρχης Ιεροσολύμων Δοσίθεος, δπως καὶ σὲ προηγούμενο κεφάλαιο ἀναφέραμε, μᾶς πληροφορεῖ διτι: «...δ 'Αρχιεπίσκοπος Ἀχριδῶν Λέων δ Μοδγγος

1. Μανουῆλ Ι. Γεδεών, 'Ἐγγραφα Πατριαρχικά κ.λ., Κωνσταντινούπολις 1908.

2. N. H. Βαφειδη, Μακεδονία, «Μεγάλη Ἑλληνική Ἐγκυκλοπαιδεία 'Περσός'', ΙΣΤ', σ. 524-525.

3. Ανθίμος Ἀλεξιόδη, Σύντομος ιστορικὴ περιγραφὴ τῆς Ιερᾶς Μητροπόλεως Βελεγράδων κ.λ., Κέρκυρα 1858, σ. 103.

4. Σοβαρὰ πηγὴ πληροφοριῶν γιὰ τὴ μελέτη μᾶς είναι ἡ ἐργασία τοῦ καθηγητοῦ μου Χριστού Μ. 'Ενισλείδον, 'Η Πίνδος καὶ τὰ χωριά της, 'Αθῆναι 1950 (ενθόμημος μνεία 'Ακαδημίας 'Αθηνῶν).

(Σ.Σ. 1071-1100) εις μίαν ἐβδομάδα τὸν Καψόχειρον Ἰωάννην, διάκονον ὄντα, τῷ Σαββάτῳ ἔχειροτόνησεν Ιερέα καὶ τῇ ἑξῆς Κυριακῇ Ἐπίσκοπον Γρεβενοῦ...»¹.

Τὴν ίδια πληροφορία ἔχουμε καὶ ἀπό ἄλλη κατεύθυνση: «Λογοθέτης δὲ Ἀκροπολίτης λέγει διτὶ εἰς μίαν ἐβδομάδα δὲ Βουλγαρίας Λέων τὸν Καψόχειρον Ἰωάννην, διάκονον ὄντα, τῷ Σαββάτῳ ἔχειροτόνησεν Ιερέα καὶ τῇ ἑξῆς Κυριακῇ Ἐπίσκοπον Γρεβενοῦ...»². Ἀντλῶντας τὴν πληροφορία ἀσφαλῶς ἀπό τὴν ίδια πηγή, τὸν ἀναφέρει καὶ ὁ Βασίλειος Γ. Ἀτέσης, μητροπολίτης πρ. Λήμνου³.

2. Κανταντίνος (1186-1187 ή 1191-1192). Ὁ V. Laurent μᾶς πληροφορεῖ διτὶ σὲ μιὰ εἰκόνα τῆς Παναγίας, ποὺ τὰ πρώτα γράμματα τοῦ ἐπιτίτλου τῆς σβήσθηκαν ἀπὸ τὴν πολιοκαιρία καὶ διασώθηκαν τὰ ...ιώτιστα, ἔχουν γραφεῖ δύο στίχοι:

«Σκέπεις Πανάγιε τὸν Γρεβενοῦ ποιμένα
Κωνσταντίνον με Καβάσιλαν ἐκ γένους»⁴.

3. Νεόφυτος (1398). Ἀναφέρεται στὸν κώδικα Additional 22492 τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου, φύλλο 192β, ώς ἑξῆς (Σ.Σ. ἡ ὀρθογραφία είναι τοῦ κειμένου): «†έκειμι θή δὲ Πανιερώτατος Ἐπίσκοπος Γρεβενοῦ, δὲ κύριος Νεόφυτος, ἐπὶ ἔτους στήστησεν (Σ.Σ. 6906 ἀπὸ κ.κ. ἡ 1398 μ.Χ.) καὶ δεύτερος Χρυσόστομος νέος ἐπὶ ἔτους στήστησεν (Σ.Σ. 6930 ἀπὸ κ.κ. ἡ 1422 μ.Χ.), μηνὶ Δεκεμβρίῳ στησεν. Καὶ ἕτερος Νεόφυτος δὲ Βλάχος, ἐπὶ ἔτους στήστησεν (Σ.Σ. 6989 ἀπὸ κ.κ. ἡ 1481 μ.Χ.)»⁵.

4. Χρυσόστομος (1422). Ἀναφέρεται στὸν πιὸ πάνω κώδικα.

5. Νεόφυτος δὲ Βλάχος (1481). Ἀναφέρεται στὸν ίδιο κώδικα.

δ. Μητροπολίτες

‘Απὸ τὸν IE’ al. ἡ Ἐπισκοπὴ Γρεβενῶν προήχθη σὲ μητρόπολη καὶ κατέλαβε τὴν ζ΄ θέση στὸν πίνακα τῶν μητροπόλεων τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Α’ Ιουστινιανῆς Ἀχριδῶν καὶ πάσης Βουλγαρίας. Ἀργότερα, δὲ ἐπίσκο-

1. Ἀρχιεπισκόπου Χρυσοστόμου Παπαδόπουλον, έ.ά., σ. 304.

2. Michaelis Le Quien, έ.ά., τ. 2, σ. 323, 324.

3. Βασιλείου Γ. Ἀτέση. Μητροπολίτου πρ. Λήμνου, Ἐκκλησιαστικοὶ κατάλογοι τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἀπ’ ἀρχῆς μέχρι σήμερον. Ἀνατύπωσις «Ἐκκλησιαστικοῦ Φάρου», Ἀθῆναι 1975, σ. 35.

4. Vitelius Laurent, έ.ά., τ. V/2, σ. 337-339.

5. Σπυρίδωνος Λάμπρου, «Νέος Ἐλληνομήμων Z» (1910) 15^α, ἀριθ. 104. Τοῦ ίδιον, Βραχέα Χρονικά, «Ἄθηναι 1932, σ. 45, ἀριθμ. 26. «Échos d’Orient», Revue Trimestrielle d’Histoire, de Géographie et de Liturgie orientales, τόμ. XXXV, Paris 1936, σ. 304, Βασιλείου Γ. Ἀτέση, έ.ά., σ., 35.

πος ή μητροπολίτης Γρεβενού ήλθε στή δ' τάξη¹ κατά τὸν IZ' αι., δόπτε και τὸν τίτλο «ὑπέρτιμος» πῆρε, και στὰ νεότερα χρόνια «Ἐξαρχος Νοτίου Μακεδονίας» ἐπονομάσθηκε, τίτλο, ποὺ διατηρεῖ ως σήμερα².

1. Δωρόθεος Α' (1528). Σὲ συνοδικὸ γράμμα τοῦ Ἰωάσαφ, ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, μὲ χρονολογίᾳ: «ἔτος ζλστ' (7036 ἀπὸ Κ.Κ. ή 1528 μ.Χ.) μηνὶ Ὀκτωβρίῳ λ' (30)», σὰν ἐπινετικὸ και εὐεργετικὸ ἔγγραφο πρὸς τὸν «τιμιώτατον ἐν Ἱερομονάχοις κύρ-Νικάνορα καθηγούμενον τῆς Ἱερῆς και Σεβασμίας Μονῆς τοῦ Ἀγίου Ἐνδόξου Μεγαλομάρτυρος και Θαυματουργοῦ Γεωργίου τοῦ Τροπαιοφόρου τοῦ ἐπίκλιτον(;) Ζάμπουρτζα», ἀναφέρεται και δ «Πανιερώτατος Μητροπολίτης Γρεβενού κύρ-Δωρόθεος»³.

2. Συμεὼν (1538). Ἀναφέρεται μονάχα ἀπὸ τὴν «Echos d'Orient»⁴.

3. Λεόντιος (1566). Ἀναφέρεται μονάχα ἀπὸ τὴν «Echos d'Orient»⁵.

4. Δημήτριος. Ἀναφέρεται μονάχα ἀπὸ τὴν «Echos d'Orient» μὲ τὶς ἑξῆς πληροφορίες: «Ἔλιν γνωστοί (Σ.Σ. δ προηγούμενος Λεόντιος και δ Δημήτριος) ἀπὸ ἐπιστολὴ ποὺ δ Σωφρόνιος (ποιος;) ἀπειθύνει, μετά τὸ 1566, πρὸς τὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως»⁶.

5. Καλλίστρατος (1592). Ὁ Μανουὴλ Γ. Γεδεών στὰ «Πατριαρχικά Γράμματά» του μᾶς πληροφορεῖ διτ «ό τὸ 1592-1619 ἀκμάσας Μητροπολίτης Τυρνόβου Διονύσιος Ράλλης, ἐκ Κομνηνῶν καταγόμενος.

1. Heinrich Gelzer, Der Patriarchat von Achrida, Leipzig 1902, στὴ σελ. 20: «Καθδιξ 418

2. Τινὶ νομίμῳ τῷ Ἀρμενοπόλου ἐκτὸς σελίδος τινὸς ἐμρεται και τοιαύτῃ τάξις τοῦ Ιδίου (Σ.Σ. Ἀχρίδος) θρόνου:

αἱ Μητροπόλεις

- Καστοριάς
- Πελαγωνίας
- Βοΐηνῶν
- Γραιτιβενοῦ
- Βελεγράδου
- Αὐλάνος
- Στρωμνίτζης
- Κορυτζᾶς
- Διβρᾶν

αἱ Ἐπισκοπαὶ

- Σισανίου
- Μογλενῶν
- Πρεσπῶν
- Κιτζάβου
- Ἰσπατίας
- Βελατοῦ
- Μολισκοῦ
- Γκόρας
- Ἐλμπασανίοις

2. Ιωάννος Ε. Ἀναστασίου, ἥ.ά., σ. 686-688.

3. Ἐπισκόπου Σεργίου Π. Σιγάλα, μητροπολίτου Γρεβενῶν, Ἡ Ἐκκλησία τῶν Γρεβενῶν, Γρεβενά 1986, σ. 21.

4. «Echos d'Orient», ἥ.ά., σ. 304.

5. «Echos d'Orient», ἥ.ά., σ. 304.

6. «Echos d'Orient», ἥ.ά., σ. 304.

σπουδαίαν ἀποστολὴν εἰς Ρωσίαν ἀνέλαβε μετά τοῦ Μητροπολίτου Γρεβενῶν Καλλιστράτου...»¹.

6. Σὲργιος Α' (1615-1623). Ἀναφέρεται μονάχῳ ἀπό τὴν «*Echos d'Orient*»².

7. Ανθιμος Α' (1623-1624). Ἀναφέρεται στὸ 812 σιγίλιο τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Φιλοσόφου, ἀπὸ ὅπου πήραν τὴν πληροφορία δῆλοι οἱ νεώτεροι.

8. Ιωάσαφ (1624). Εἶναι γνωστὸς ἀπό μιὰ ἐπιστολὴ (Φεβρουαρίου 1624) τοῦ φιλενωτικοῦ ἐπισκόπου Α' Ἰουστινιανῆς Ἀχριδῶν καὶ πάσης Βουλγαρίας Πορφυρίου πρὸς τὸν πάπα Οὐρβανὸν VII³.

9. Δανιὴλ (1628-1630). Ἀναφέρεται στὸ 1610 812 σιγίλιο, ποὺ ἀναφέρουμε πιὸ πάνω.

10. Γαβριὴλ Α' (1630-1633). Ἀναφέρεται στὴν «*Echos d'Orient*»⁴. Ἀναφέρεται ἐπίσης καὶ στὴν κτιτορικὴ ἐπιγραφῇ, στὸ μοναστήρι τοῦ Σπηλαιοῦ Γρεβενῶν: «Ἄρχιερατεύοντος κυρίου Κυρ-Γαβριὴλ, ἐκ χωρίου Μηδιάς Μετσόβου, ἐπὶ βασιλείας Σουλτάνου Μουράτ ζρμα' (7141 ἀπὸ κ.κ.) καὶ αὐχλγ' (1633 μ.Χ.)».

11. Βασσαρίων (1652). Ἀναφέρεται μονάχῳ ἀπό τὴν «*Echos d'Orient*»⁵.

12. Γρηγόριος Α' (1668). Ἀναφέρεται μονάχῳ ἀπό τὴν «*Echos d'Orient*» καὶ Gelzer⁶.

13. Κύριλλος Α' Τουστινιανῆς [1670-1677(;)]. Οἱ βασικὲς πληροφορίες ποὺ διαθέτουμε γι' αὐτὸν προσέρχονται ἀπό τὸν Σεβασμιώτατο Σέργιο Σιγάλα⁷.

1. Χρ. Ἐνιστεῖδος, Ἑ.ἄ., σ. 62. Σὲργ. Σιγάλα, Ἑ.ἄ., σ. 22.

2. «*Echos d'Orient*», Ἑ.ἄ., σ. 304.

3. Χρ. Ἐνιστεῖδος, Ἑ.ἄ., σ. 62, Β. Γ. Ἄτεση, Ἑ.ἄ., σ. 35, δ ὁποῖος προσθέτει μετατετάσεις τῆς Ἱερᾶς Μητρόπολις Ν. Πατρών (Ὑπάτης) ἀπέθανε τῷ αὐτῷ έτει».

4. «*Echos d'Orient*», Ἑ.ἄ., σ. 304 («Gabriel 1630»).

5. «*Echos d'Orient*», Ἑ.ἄ., σ. 304.

6. H. Gelzer, Der Patriarch von Achrida, Leipzig 1902, σ. 168.

7. Σὲργιος Σιγάλα, Ἑ.ἄ., σ. 23-25 καὶ 98-103. Τοῦ 1610 οὐ, «Οστιος Νικάνωρ», Α', Ιούλιος 1986, 7, 104-108. Στὸ τελευταῖο φύλλο μιᾶς «Ρημάδας» τοῦ Μεγ. Ἀλεξάνδρου (Σπυρ. Λάμπρου, «Νέος Ἐλληνομνήμων», ΙΣΤ', 267-268), ἀναφέρεται «..Ἐτοῦτο τὸ χαρτὶ ἵνε τοῦ πανιεροτάτου μητροπολίτου γρεβενῶν κυ βεντζου κυρίου ἐκ τῆς χοιου...» καὶ πιὸ πέρι μὲ λατινικὰ στοιχεῖα: «Cuesto libro Are di monsino (sik) Cirillo arcivescovo Justiniano 1670 'Οκτωβρίου 15». Καὶ πιὸ κάτω: «Cuesto libro è di Monsign Cirillo Giustiniani Archivescovo di Greveno anno domini 1675». Δεύτερη πληροφορία ἔχουμε: Στὸ Μοναστήρι τοῦ «Οστιος Νικάνωρος τῆς Ζάμπορδας» διασώζεται ἔνα σιγίλιο τοῦ ἀρχιεπισκόπου Α' Ιουστινιανῆς Ἀχριδῶν καὶ πάσης Βουλγαρίας μὲ ἡμερομηνία 23 Ιουλίου 1677..., ποὺ ὑπογράφεται ἀπό τοὺς ἀρχιερεῖς: «Καστορίας Δαβίδ,

14. Παγκράτιος (1676). 'Ο H. Gelzer¹ ἀναφέρει μιὰ περίεργη —γιὰ μᾶς τουλάχιστον—ἔγγραφή: «Ἐπὶ τῆς ἐν Κωνσταντινούπολει καθαιρέσεως Θεοφάνους ἐπιβάτου θρόνου Γρεβενῶν καὶ θρόνου Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχριδῶν, ἡς Σεπτεμβρίου 1676, ὑπογραφὴ Παγκράτιος».

15. Θεοφάνης Α' (1676-1684). 'Αναφέρεται ἀπὸ τὴν «*Echos d' Orient*» μὲ ἔτος 1676² καὶ ἀπὸ τὸν H. Gelzer μὲ χρονολογία 1676, 1683 καὶ 1684³.

16. Θεοφάνης Β' (1691-1719). 'Αναφέρεται ἀπὸ τὸν H. Gelzer μὲ χρονολογίες 1691, 1694, 1695, 1709, 1718, 1719⁴ καὶ ἀπὸ τὸν "Ἀνθίμῳ Ἀλεξανδρῷ μὲ χρονολογία 1691-1719⁵, μὲ τὴν ὅποια ἀναφέρεται καὶ ἀπὸ δλοὺς τοὺς νεώτερους⁶.

Στὴν κτιτορικὴ ἐπιγραφὴ τῆς ἐκκλησίας τοῦ ἁγίου Παντελεήμονος στὸ χωριό Περιβόλι Γρεβενῶν ἀναγράφεται: «ΕΤΟΣ 1703 ΑΥΓ...ΕΚΤΙΣΤΗ Ο

Σισανίου Λεόντιο, Γρεβενῶν Κύριλλο καὶ Πρεσπῶν Διονύσιο».

Τὸ γεγονός αὐτὸν μᾶς προβληματίζει, γιατί, δπως ἀναφερόμαστε καὶ πιὸ κάτω, ὁ H. Gelzer (σελ. 117) ἀναφέρει ὅτι: «εἴπι τῆς ἐν Κωνσταντινούπολει καθαιρέσεως Θεοφάνους (;) ἐπιβάτου θρόνου Γρεβενῶν καὶ θρόνου Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχριδῶν, ἡς Σεπτεμβρίου 1676», φέρει ὑπογραφὴν Γρεβενῶν Παγκράτιος. 'Αλλὰ πόμφωνα μὲ τὴν προηγούμενη πληροφορία μητροπολίτης Γρεβενῶν τὸ 1676 ἐπρεπε νῦ ηταν ὁ Κύριλλος.

'Η χρονικὴ, ἀλλὰ καὶ ἡ οἰστιστικὴ διάσταση σ' αὐτὶς τὶς διὸ πληροφορίες εἶναι πολὺ ἐντυπωσιακὴ καὶ θὰ πρέπει ὀπωσδῆποτε νῦ μεσολάβησε καὶ κάποιο ὄλλο ιστορικὸ γεγονός, ποὺ ἐμεῖς τὸ ἀγύνωμες σῆμερα.

Όπωσδήποτε ὁ Κύριλλος δέν μπορεῖ νῦ παρέμεινε —ἀν παρέμεινε— στὰ Γρεβενά πιὸ πέρα ἀπὸ τὸ 1677, ἀφοῦ τὸ πρακτικὸ τοῦ ἐντασισμοῦ τοῦ στὴν Πλούνες τῆς γαλλικῆς Βρεταννῆς στὶς 23 Δεκεμβρίου 1685, γράφει ὅτι: «...παρέμεινεν εἰς τὴν Ρώμην ἐπὶ ὁ κ τῷ ἐτη...», πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι βρισκόταν στὴ Ρώμη στὸ 1677.

'Αλλὰ καὶ ἡ περιποκὴ τοῦ Πρακτικοῦ «...ὑποδημήσαντος (τοῦ Κυρίλλου) μέστα εἰς τοὺς κόλπους τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας ὡς ἐμφαίνεται ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴν τοῦ 'Αγίου Πατρὸς καὶ Πάπα Ἰονοκεντίου XI..., ἀπὸ τὰ πιστοποιητικὰ δλῶν τῶν θρησκευτικῶν Κανόνων, ἀπὸ τὸ διαβατήριο... καὶ ἀπὸ τὴν Ἰδικήν μονη γνώσιν, τοῦ ὑπογράφοντος Ἰαστήφ ντε Μπομπονύ, ἵερεις κλπ...», μᾶς δημιουργεῖ πολλές ἀπορίες καὶ ἀμφισθῆταις γιὰ τὴν «έξορια» του, τὴν αἵτια τῆς «έξοριας» του, —ἀν πρόκειται γιὰ ἔξορια— καὶ γιὰ τὸν τόπο τῆς ἔξοριας του, ἐν προκειμένω στὴ Ρώμη καὶ δχι κάπου ὄλλο.

Τελικά, κατά τὴν γνώμην μας, τὸ Δεύτερον Κυρίλλου Α' 'Ιουστινιάνη, δπως καταλήγει στὶς ἐρευνητικὲς του σημειώσεις, ποὺ ἐπτελεῖ ἀπὸ τὴν Ρώμη τὰς 21 Δεκεμβρίου 1985 πρός τὸν μητροπολίτη Σέργιο καὶ ὁ Henri Vos, Via del Bebuino 149, 00187 Roma-Italia, ὥστε ἀπαιτούσε περαιτέρω ἐρευνα.

1. H. Gelzer, Ε.ά., σ. 117.

2. «*Échos d'Orient*», Ε.ά., σ. 306.

3. H. Gelzer, Ε.ά., σ. 119, 120, 125.

4. H. Gelzer, Ε.ά., σ. 48, 50, 59, 63, 64, 69, 74, 75, 83, 86, 87, 94.

5. 'Αλεξανδρός, Ε.ά., σ. 98.

6. I. E. 'Αναστασίον, Ε.ά., σ. 686. B. 'Ατέση, Ε.ά., σ. 35. Σεργ. Σιγάλη, Ε.ά., σ. 31.

ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΚΑΙ ΙΕΡΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΠΑΝΤΑΛΕΜΟΝΟ ΤΗΣ ΧΟΡΑΣ ΗΕΡΙΒΟΛΙ, ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΒΟΝ ΓΡΕΒΕΝΟΥ ΚΥΡ-ΘΕΟΦΑΝΗΣ...»¹.

Στό έβδομαδιαίο περιοδικό «Έκκλησιαστική 'Αλήθεια» (έτος Γ' στήν Κωνσταντινούπολη, 8 Δεκεμβρίου 1882, τ. Ι') δημοσιεύονται τρία έγγραφα, που φέρουν τὴν ὑπογραφὴ τοῦ Θεοφάνους, μὲ χρονολογίες 10 'Απριλίου 1695, 9 Ιουλίου 1695 καὶ 12 Ιουλίου 1691².

17. Χρύσανθος (1720-1728). Στήν κτιτορική ἐπιγραφῇ τῆς ἔκκλησίας τοῦ ἁγίου Δημητρίου στὸ χωριό 'Αμυγδαλίες (Πικριβενίσα) Γρεβενῶν ἀναγράφεται: «ΑΝΗΓΕΡΩ Ο ΘΕΙΟΣ ΟΥΤΟΣ ΚΕ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΕΝΔΟΞΟΥ ΜΕΓΑΛΟΜΑΡΤΥΡΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΤΟΥ ΜΥΡΟΒΛΗΤΟΥ: ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΚΥΡΙΟΥ ΚΥΡ-ΧΡΥΣΑΝΘΟΥ 1728 ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ 30».

Στό παρεκκλήσιο τῶν ἀγίων 'Αποστόλων στὸ χωριό Πυλωροί Γρεβενῶν ὑπάρχει ἡ ἐπίτοιχος ἐπιγραφὴ: «ΕΣΤΟΡΗΘΥ Ο ΘΗΟΣ ΟΥΤΟΣ ΚΕ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΚΑΙ ΕΝΔΟΞΩΝ ΚΕ ΠΑΝΕΦΥΜΩΝ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ,,ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΒΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΥΕΡΟΤΑΤΟΥ ΚΕ ΛΟΓΙΟΤΑΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΗΤΟΥ ΤΗΣ ΑΓΙΟΤΑΤΗΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ ΚΥΡΙΟΥ ΚΥΡ-ΧΡΥΣΑΝΘΟΥ...ΕΠΙ ΕΤΟΥΣ 1720 ΣΕΠΤΕΜΒΡΟΥ 20»³.

ΟΙ Ι.Ε. 'Αναστασίου καὶ Β.Ι. 'Ατέστης τὸν ἀναφέρουν μὲ χρονολογίες 1700 καὶ 1720 ἀντιστοίχως⁴.

18. Παρθενίας (1730-1743). 'Αναφέρεται ὑπὸ τοῦ 'Αλεξούδη μὲ χρονολογία 1737-1743⁵. Τὸ ἵδιο ἐπαναλαμβάνουν καὶ ὅλοι οἱ νεώτεροι.

Στήν κτιτορική ἐπιγραφῇ τῆς ἔκκλησίας τοῦ ἁγίου Νικολάου στὸ χωριό Λόχημ (πρ. Βίτσι) ἀναγράφεται: «ΑΝΗΓΕΡΩ ΚΑΙ ΑΝΙΣΤΟΡΗΘΗ ΟΥΤΟΣ Ο ΘΕΙΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΙΕΡΟΤΑΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΚΥΡ-ΠΑΡΘΕΝΙΟΥ: ΕΠΙ ΕΤΟΥΣ ΣΩΤΗΡΙΟΥ 1742, ΙΟΥΝΙΟΥ 2».

Στήν κτιτορική ἐπιγραφῇ τῆς Ιερᾶς Μονῆς Παναγίας στὸ χωριό Παναγιά Γρεβενῶν (πρ. Τσουρνίκι) ἀναγράφεται: «ΙΣΤΟΡΗΘΕΙ ΟΥΤΟΣ Ο ΘΕΙΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΚΑΙ ΕΝΔΟΞΟΥ ΚΑΙ ΑΕΙΠΑΡΘΕΝΟΥ ΜΑΡΙΑΣ ΕΙΣ ΤΟΝ ΧΡΟΝΟΝ ΤΟΥ ΘΕΟΦΙΛΕΣΤΑΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΠΑΡΘΕΝΙΟΥ...ΙΟΥΝΙΟΥ Λ' (30), ΑΨΛ' (1730 μ.Χ.)-ΖΣΛΗ' (7238 από κ.κ.)»⁶.

19. Πρόχορος (1743-1749). 'Αναφέρεται ἀπὸ τὸν 'Ανθίμο 'Αλεξούδη μὲ χρονολογία 1743-1749⁷. Τὸ ἵδιο ἐπαναλαμβάνουν καὶ οἱ νεώτεροι.

1. Θ. Κ. Π. Σαράντη, Τὸ χωριό Περιβόλι Γρεβενῶν, 'Αθῆνα 1977, σ. 166.

2. Σεργ. Σιγάλα, ξ.ά., σ. 29-31.

3. Αὐτόθι, σ. 31-32.

4. Ι.Ε. 'Αναστασίου, ξ.ά., σ. 686. B. 'Ατέστη, ξ.ά. σ. 35.

5. 'Ανθ. 'Αλεξούδη, ξ.ά., σ. 98.

6. Σεργ. Σιγάλα, ξ.ά., σ. 32-34.

7. 'Ανθ. 'Αλεξούδη, ξ.ά., σ. 98.

20. Μακάριος (1749). 'Αναφέρεται μονάχα ἀπό τὸν H. Gelzer μὲ χρονολογία 6 Μαρτίου 1749¹.

21. Σεραφείμ [1753-1756(;)]. 'Αναφέρεται μονάχα ἀπό τὸν H. Gelzer μὲ χρονολογίες 1 Μαρτίου 1753 καὶ 4 Αὐγούστου 1756².

22. Γρηγόριος Β' ὁ Σιατιστεὺς (1759-1767). 'Η «Echos d'Orient» τὸν ἀναφέρει μὲ χρονολογία 1766³. 'Ο H. Gelzer τὸν ἀναφέρει μὲ χρονολογία 1767⁴. 'Ο 'Ανθιμος Ἀλεξούδης τὸν ἀναφέρει μὲ χρονολογία 1749-1767⁵. 'Ολοι οἱ νεώτεροι δέχονται τις χρονολογίες τοῦ 'Αλεξούδη.

Στὴν κτιτορικὴ ἐπιγραφὴ τῆς ἐκκλησίας τοῦ ἄγιου Γεωργίου στὸ χωρὶς Περιβόλι Γρεβενῶν ἀναγράφεται: «ΕΤΟΣ 1760 ΣΕΠΤ...ΤΟΝ ΚΕΡΟΝ ΠΟΥ ΕΚΤΗΣΤΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΒΟΝ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΓΡΕΒΕΝΟΥ...»⁶.

'Ο Γρηγόριος ὑπογράψει, δπως καὶ ἄλλοι ἀναφερθήκαμε, μαζὶ μὲ τοὺς μητροπολίτες Καστορίας Εὐθύμιο, Βοδενῶν Γερμανό, Κορυτζᾶς Γεννάδιο, Τιβεριουπόλεως Ἀγανία καὶ Σισανίου Νικηφόρο τὸ συνυποσχετικὸ γράμμα γιὰ τὴν κατάργηση τοῦ αὐτοκέφαλου τῆς 'Αρχιεπισκοπῆς 'Αχριδῶν καὶ τὴν διαγωγὴ τῆς ὡς μητρόπολης πιὰ στὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως⁷.

23. Γεννάδιος Α' (1778). Στὴν κτιτορικὴ ἐπιγραφὴ τῆς ἐκκλησίας τοῦ ἄγιου Δημητρίου στὸ χωρὶς Μεσολόνη Γρεβενῶν ἀναγράφεται: «ΕΚ ΒΛΘΡΩΝ ΜΕΝ ΑΝΩΚΟΔΟΜΗΘΩ Ο ΠΕΡΙΚΛΕΗΣ ΚΑΙ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΟΥΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΜΕΓΑΛΟΜΑΡΤΥΡΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΤΩ 1778 ΣΩΤΗΡΙΩ ΕΤΕΙ ΥΠΟ ΤΩΝ ΟΡΕΣΙΒΕΙΩΝ ΟΠΛΑΡΧΗΓΩΝ ΤΟΣΚΑ* ΚΑΙ ΓΑΡΓΟΥ* ΕΝΔΟΝ ΔΕ ΑΓΙΟΓΡΑΦΗΘΩ ΕΠΙ ΙΕΡΑΡΧΙΑΣ ΓΡΕΒΕΝΟΥ ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ ΕΠΙΜΕΔΕΙΑ...».

24. Γαβριήλ Β' (1781-1791). Μιὰ ἐγγραφὴ στὸ περιόδο τοῦ βιβλίου «Κλίμαξ Ιωάννου» στὸ μοναστήρι τοῦ Σπηλαίου Γρεβενῶν λέγει: «1781 Φεβρουαρίου 10. Εἰς τὸν καιρὸν τοῦ Πανιερωτάτου Μητροπολίτου κυρ-Γαβριήλ». 'Ο Γαβριήλ ἀναφέρεται ἐπίσης σὲ μιὰ φορητὴ εἰκόνα τοῦ 'Ιωάννου Προδρόμου στὴν ἐκκλησίᾳ τοῦ προφήτου 'Ηλιού

1. H. Gelzer, ξ.ά., σ. 107.

2. Αὐτόθι, σ. 109-110.

3. «Echos d'Orient», ξ.ά., σ. 306.

4. H. Gelzer, ξ.ά., σ. 125.

5. 'Ανθ. 'Αλεξούδη, ξ.ά., σ. 98, 103, 105.

6. Θ. Κ. Π. Σαράντη, ξ.ά., σ. 168.

7. 'Ανθ. 'Αλεξούδη, ξ.ά., σ. 105. Σεργ. Σιγάλα, ξ.ά., σ. 34-47.

8. Πρόκειται γιὰ τὸν καπετάν Τόσκα τῆς δημοτικῆς ποίησης, ποὺ καταγόταν ἀπὸ τὴν Λαύδα Γρεβενῶν. 'Υπῆρξε ζακουστός ἀρματολὸς στὸ ἀρματολικὸ τῆς Πίνδου, ποὺ εἶχε ἔδρα τὴν Βάλια Κάλντα τοῦ Περιβόλου.

9. Πρόκειται γιὰ τὸν Γκάγκο Μήσιο ἀπό τὸ Περιβόλι Γρεβενῶν. Πολυτραγουδισμένος ἀρματολός. Πέθανε μετὰ ὑπὸ βασανιστήρια ἀπό τὸν 'Αλη Πισᾶ στὰ Γιάννινα.

τῆς Σαμαρίνας Γρεβενῶν. Ἀναφέρεται ἀκόμα καὶ στὴν κτιτορικὴ ἐπιγραφὴ τῆς Ιερᾶς Μονῆς τῆς Παναγίας (Γενέσιον τῆς Θεοτόκου) στὴ Σαμαρίνα: «ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΓΑΒΡΙΗΛ ΤΟΥ ΠΑΝΙΕΡΩΤΑΤΟΥ ΚΑΙ ΘΕΟΠΡΟΒΛΗΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ... ΕΝ ΕΤΕΙ 1791».

Σὲ σιγίλιο τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Γαβριήλ Δ' (1780-1785), ποὺ διασώζεται στὴ Μητρόπολη Γρεβενῶν, ὑπάρχει ἡ ὑπογραφὴ τοῦ μητροπολίτου Γρεβενῶν Γαβριήλ¹.

25. Νεό φυτός (1792). Μιὰ ἐγγραφὴ σὲ μηναῖο Ιανουαρίου (ἔκδοση Βενετίας 1768) στὸ μοναστήρι τῆς Ζάμπορδας ἀναφέρεται στὸν Νεόφυτο: «Ἐνθύμισις οτεν ἔχιροτονήθη αρχιερεὺς ο ἄγιος ἐριθρὼν εἰς τὸ τὸ Γρεβενῶν παρὰ τὸν πανιερωτάτου κυρίων κυρίων αγίων Καστορίας 1792 Ιανουαρίου 30».

Σὲ μιὰ ἄλλη σημαντικὴ ἀναφορὰ καταχωρημένη στὸν κώδικα τῆς Μητρόπολης Σισανίου καὶ Σιατίστης μὲ συντάκτη τὸν Νεόφυτο ἀναφέρονται καὶ τὰ ἔξης ποὺ ἐπεξηγοῦν τὴν πιὸ πάνω ἐγγραφήν: «περὶ δὲ τὸ ἀψιβ' (1792) ἔτος λ' (30) Ιανουαρίου μηνὸς ἔχειροτονήθην ἐπίσκοπος ἐπὶ ψιλῷ ὄνόματι τῆς πάλαι ποτὲ διαλαμψάσης ἐπισκοπῆς Ἐρυθρῶν παρὰ τε...»². 'Οπότε πῆγε στὴν κανονικὴ του θέση στὴ Σιάτιστα.

26. Γαβριήλ Γ' Γιάγκας [1792-1806(;)]. 'Αναφέρεται στὶς εἰκόνες τοῦ τέμπλου τῆς ἐκκλησίας τῶν Ἀγίων Πάντων στὸ χωριό Κρυνιά Γρεβενῶν: «Ἄνται αἱ σεβάσμαι εἰκόναι... Ιστορήθησαν ἀρχιερατεύοντος τοῦ Πανιερωτάτου ἀγίου Γρεβενῶν κυρίου Γαβριήλ...εν ἑτει 1802 εν Ιανουαρίῳ».

Σημαντικότερο εἶναι τὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ κριτικὸ πόνημα τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Ν. Α. Βέη ἐπάγων στὸ «Ἐρευνεῖς καὶ στοχασμοὶ περὶ τῆς Ἐλληνικῆς Νομαρχίας» καὶ τὸν συγγραφέα της» (σελ. 35):

«Οὐδεπότε τῶν Γρεβενῶν... νοματίζεται Γαβριήλ κι ἡτανε γυνὸς τοῦ Γεώργη Γιάγκα, ποὺ κρατοῦσε ἀπὸ τὴν Παραμυθιά, μάλιστα στὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰώνα κατοικοῦσε στὰ Γιάννενα. Ἐγγονὴ τοῦ Γεώργη Γιάγκα καὶ πρώτη ἀνεψιὰ τοῦ δεσπότη Γαβριήλ ἡταν ἡ ξακουστὴ καὶ πολυτραγουδισμένη κυρά-Φροσύνη, πανώρια γυναίκα, μά κακοστρατισμένη. Ο Γαβριήλ ἡταν στὴν ἀρχὴ δεσπότης Γρεβενῶν, ἔπειτα Ἐπαγχου καὶ Ἀρτας (1810 μῆνας Ὁχτώβρης), ἔπειτα Λάρισας καὶ τελευταῖα γιαννίνων. Κατηγορεῖται κι αὐτὸς για τὴν ντροπιασμένη διαγωγὴ του ἀπέναντι τῶν Τούρκων καὶ για ραδιουργίες κατὰ τῶν κληρικῶν».

‘Ο Γρεβενῶν Σέργιος γράφει ὅτι στὰ 1810 μετατέθηκε στὴ Λάρισα

1. Σεργ. Σιγάλα, Ε.ά., σ. 47-49.

2. Σεργ. Σιγάλα, Ε.ά., σ. 49-50.

καὶ ἀπὸ ἑκεῖ στὰ Γιάννινα, ὅπου καὶ πέθανε στά 1826¹.

27. Γρηγόριος Γ' Σταματέλος, Μπίστης (>). Κατά τὴν ΘΟΗ (Δ', στ. 800), δπως λέγει δι μητροπολίτης Σέργιος Σιγάλας, δι Γρηγόριος ἔγινε διαδοχικά μητροπολίτης Γρεβενῶν, Ἀμισοῦ καὶ Καλλιουπόλεως Μαδύτου. Τὸ 1808 ἐξελέγη ἐπίσκοπος Κορώνης, δπου βρῆκε τραγικὸ θάνατο στά 1821. Ἐθνομάρτυς μητροπολίτης².

28. Βαρθολομαῖος ματιός [1803-1820(;)]. Παρουσιάζεται νά υπογράφει μαζί μὲ τὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἄλλους 28 ἀρχιερεῖς δι Βαρθολομαῖος σὲ Συνοδικὸ Τόμο στὴ δεύτερη πατριαρχία τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ε' (1806-1808).

Ἄναφέρεται στὴν ἐπιγραφὴ τῆς ιστορίσεως τῆς ἐκκλησίας τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος στὴ Σαμαρίνα Γρεβενῶν μὲ ἔτος 1819, ἐνδι στὸν "Αγιο Νικόλαο τοῦ χωριοῦ Σμήξη Γρεβενῶν μὲ ἔτος 1803. Τέλος, ἀναφέρεται καὶ στὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας τοῦ τέμπλου τῆς ἐκκλησίας τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου πάλι στὴ Σαμαρίνα: «ΑΡΧΙΕΠΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΙΕΡΩΤΑΤΟΥ ΒΑΡΘΟΛΟΜΑΙΟΥ 1820».

Καὶ δι Ρουκενβίλ ποὺ πέρασε, δπως καὶ ἄλλοι ἀναφέρουμε, δυὸ φορὲς ἀπὸ τὰ Γρεβενά, ἐκφράζεται μὲ πολὺ κολακευτικὰ λόγια γιὰ τὸν Βαρθολομαῖο³.

29. Γαβριήλ Δ' (1820-1822). Μιὰ σημείωση, ἀπὸ ἀγνωστοῦ χεριοῦ σὲ ἔνα μηνάριο Ιουνίου, στὴν ἐκκλησία τοῦ ἀγίου Γεωργίου στὸ χωριό Περιβόλι Γρεβενῶν λέγει: «1822 Φεβρουαρίου 14, εχάλασσαν τὸν Δεσπότη μας ἔξω απὸ τὸ Βράστινο»⁴. Ἐπρόκειτο γιὰ τὸν Γαβριήλ. Ἡταν ἡ ἐποχὴ ποὺ συνεχίζονταν οἱ ἀγῶνες τῆς παλιγγενεσίας στὸ Βέρμιο καὶ στὴ Χαλκιδικὴ καὶ στὴ Νάουσα. "Άλλος ἔνας ἐθνομάρτυς μητροπολίτης.

30. Ανθίμος Β' (1827-1831). Ἐξαιτίας αὐτῶν τῶν γεγονότων καὶ τῆς συνεχίζόμενης Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, δὲν ἐπληρώθη ἡ ἔδρα ἀμέσως μετὰ τὴ δολοφονία τοῦ Γαβριήλ καὶ τὸν ἀπαγχονισμὸ τοῦ πατριάρχη Γρηγορίου τοῦ Ε'.

Ο "Ἀνθίμος ἀναφέρεται στὴ σελίδα 37 στὸ ἔργο τοῦ Φιλιππίδη «Ἐπανάστασις καὶ καταστροφὴ τῆς Νάουσας». Τὸν φέρουν μιημένο στὴ Φιλικὴ Ἐταιρεία. Σὲ μιὰ ἐπιγραφὴ στὴν ἐκκλησία τοῦ προφήτη Ἡλία στὴ Σαμαρίνα Γρεβενῶν ἀναφέρεται δι "Ἀνθίμος μὲ ἔτος 1828. Στὴν ὑπέρ-

1. Χρ. "Ἐνισλειδη, Ε.ά., σ. 62. Σεργ. Σιγάλα, Ε.ά., σ. 49-51.

2. Σεργ. Σιγάλα, Ε.ά., σ. 51.

3. Αὐτόθι, σ. 51-54.

4. Τὸ χωριό Βράστινο (σήμερα "Ανάβυρτα) ἥταν τὸ δυτικότερο τουρκοχώρι τῆς ἐπαρχίας Γρεβενῶν. Γύρω του ὅλα τὰ χωριά ἦσαν χριστιανικά. Βρίσκεται πάνω στὸν δρόμο ἀπὸ τὰ Γρεβενά πρὸς τὰ χωριά τῆς Πίνδου.

θυρη ἐπιγραφή τῆς ἑκκλησίας τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὸ ἴδιο χωριό ἀναγράφεται: «ΙΣΤΟΡΗΘΟ Ο ΘΕΙΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΟΥΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΙΕΡΩΤΑΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΚΥΡ-ΑΝΘΙΜΟΥ: αὐτού» (1829)».

‘Ο Σέργ. Σιγάλας μᾶς πληροφορεῖ διτὶ σὲ ἔνα ἔντυπο εὐαγγέλιο, ἐκδόσεως 1803, σώζεται μιὰ ἐγγραφὴ: «1831 Φεβρουαρίου τρεῖς, Τρίτη, ἀπέθανε ο μακαρίτης διεσπότης Ἀνθίμιος Γρεβενών κε ἔφεραν τὸν δισπότη απὸ τὴν σέλητζα, κε τὸν ἔθαψαν. ἡμασταν παπάδες εἰκοσι πέντε μὲ τὸν δισπότη κε δύο ἡεροδιάκονη. Ἐφεραν καὶ τὸν Ψάλτη απὸ τὴν σέλητζα κε ἔψαλεν. Παπαθόδωρος γράφων»¹.

31. Γεράσιμος (1831-1837). Στὶς «Πατριαρχικὲς Πινακίδες» τοῦ Μηνᾶ Δ. Χαμουδοπούλου ἀναφέρεται καὶ τὸ ἔξης: «Τοῦ Μ. Ἀρχιδιακόνου Γερασίμου κατὰ Φεβρουαρίου 16. ε. (1831) ἐκλεγέντος εἰς διαδοχὴν τοῦ ἀποβιώσαντος Γρεβενῶν Ἀνθίμου»².

Σὲ ἐπιγραφὴ ποὺ σώζεται στὸ Ἱερό Βῆμα τῆς ἑκκλησίας τοῦ ἀγίου Ἰωάννου στὸ χωριό Παλαιόκαστρο, ποὺ ἑκκλησιαστικά ὑπάγεται στὴ Μητρόπολη Γρεβενῶν καὶ διοικητικά στὴν ἐπαρχία Βοΐου, ἀναφέρεται: «1834, Σεπτέμβριος, ἐξωγραφήθη τὸ ἱερόν τοῦ Τιμίου Προδρόμου, ἐπὶ ἀρχιερέως Κυρίου Γερασίμου...»³.

‘Αναφέρεται καὶ στὴν κτιτορικὴ ἐπιγραφὴ στὴν ἑκκλησία τοῦ ἀγίου Γεωργίου, ποὺ ἦταν καὶ διητροπολιτικὸς ναός μέχρι τὰ τέλη τοῦ περασμένου αἰώνα, στὴ συνοικία Βαρόστη ἡ Μητρόπολη Γρεβενῶν. Ἐκείνη ἡ ἑκκλησία, ποὺ εἶχε ὑπέροχη ἀγιογράφηση καὶ περιφήμη ἐπίχρυσο ἔυλόγιυπτο τέμπλο, πυρπολήθηκε στὶς 23 Ἀπριλίου 1937, τὴν ἡμέρα τοῦ πανηγυρισμοῦ της. ‘Η ἐπιγραφὴ ποὺ διασώθηκε ἀπὸ τὸν Χρ. Ἐνισλειδὴ ἔλεγε: «...του ἱεράρχου καὶ ὑπερτίμου ἡμῶν δεσπότου κυρ-Γερασίμου καὶ τῶν...1837 Ιουνίου 3».

32. Ίωαννης (1837-1849). Τὸν Οκτώβριο τοῦ 1837 χειροτονήθηκε μητροπολίτης Γρεβενῶν καὶ διαδέχθηκε τὸν Γεράσιμο ποὺ πέθανε. Τὸ 1849 μετατέθηκε στὴ Σηλήνυβρια γιὰ νὰ διαδεχθεῖ ἕκεῖ τὸν Σωφρόνιο⁴.

Σὲ ἔνα μηναίο Μαρτίου στὴ Μητρόπολη Γρεβενῶν ἀναφέρεται τὸ πολυχρόνιο του: «Ιωαννικίου τοῦ Πανιερωτάτου καὶ Θεοποιβλήτου Μητροπολίτου τῆς Ἀγιωτάτης Μητροπόλεως Γρεβενῶν, ὑπερτίμου ἡμῶν αὐ-

1. Σεργ. Σιγάλα, Ε.ά., σ. 54-55. ‘Η Σέλαιτσα είναι ἡ σημερινὴ Ἐράτυρα, δημοτικό διαμέρισμα της Ιωαννίνης Ιωαννίνικου (1811-1835) γιὰ νὰ τὸν φέρουν στὴν κηδεία τοῦ Ἀνθίμου.

2. Σεργ. Σιγάλα, Ε.ά., σ. 55-56.

3. Αὐτόθι, σ. 57-58.

4. Αὐτόθι, σ. 57-58.

θέντου καὶ δεσπότου, Πολλά τὰ ἔτη»¹.

Σὲ υπέρθυρη ἐπιγραφή στὴν ἐκκλησία τοῦ ἀγίου Νικολάου στὸ χωριό Κοσμάτι Γρεβενῶν ἀναγράφεται: «Η史τορίθη... επι ετουσ 1847 ιωλιου 20, αρχιερατεύοντος Πανιερωτάτου Κυρίου Κυρίου Ημαγικίου...».

Σὲ ἄλλη υπέρθυρη ἐπιγραφή στὴν κύρια εἰσοδο τῆς ἐκκλησίας τοῦ ἀγίου Ἰωάννου Προδρόμου στὸ χωριό Παλαιόκαστρο, ποὺ καὶ προηγουμένως τὸ ἀναφέραμε, ἀναγράφεται: «ΗΣΤΟΡΙΘΗ... ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΑΓΙΟΥ ΓΡΕΒΕΝΩΝ ΚΥΡΙΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΚΙΟΥ... ΕΠΙ ΕΤΟΣ 1848 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 4».

Τέλος, σὲ μιὰ ἄλλη ἀκόμα, υπέρθυρη πάλι, ἐπιγραφή στὴν ἐκκλησία τῶν Παμμεγίστων Ταξιαρχῶν στὸ χωριό Λόχημη (πρ. Βίτσι) ἀναφέρεται ὁ Ἰωαννίκιος, μὲ ἔτος 1848.

«Ο Ἀθανάσιος Γρ. Γερομιχαλός, μετὰ ἀπὸ τὴν ἔρευνα ποὺ ἔκαμε σὲ δεκατέσσερις κώδικες στὴν Μητρόπολη Γρεβενῶν, συνέταξε τὸν κατάλογο τῶν μητροπολιτῶν Γρεβενῶν, ἀπὸ τὸ 1850 μέχρι τὰ τελευταῖα χρόνια, βασισμένο σὲ ἀμάχητα στοιχεῖα².

Παρόμοια καὶ εὐρύτερη ἔρευνα ἔκαμε γιὰ δόλοκληρο αὐτὸ τὸ θέμα (τοὺς ιεράρχες στὴν Ἐκκλησία τῶν Γρεβενῶν) δ σημερινὸς μητροπολίτης Σέργιος Π. Σιγάλας³.

Πάνω σ' αὐτοὺς τοὺς δυό θὰ στηριχθοῦμε καὶ θὰ δολοκληρώσουμε αὐτὸ μας τὸ κεφάλαιο ἀπὸ τὸ 1850 μέχρι σήμερα, προσθέτοντας καὶ τὰ τυχόν δικά μας εὐρήματα.

33. 'Α γά πι ος (1849-1864). Τὸν 'Οκτώβριο τοῦ 1849 ὁ μ. πρωτοσύγκελος 'Αγάπιος χειροτονήθηκε μητροπολίτης Γρεβενῶν σὲ ἀντικατάσταση τοῦ Ἰωαννικίου ποὺ μετατέθηκε στὴ Σηλούβρια.

Στὴν ἐκκλησία τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὸ χωριό Πιστικό (πρ. Πισκό) διατηρεῖται ἡ ἐπιγραφή: «ΟΥΤΟΣ Ο ΘΕΙΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ... ΙΣΤΟΡΙΘ ΤΕ ΚΑΙ ΕΚΑΛΛΩΠΙΣΘ ΕΝ ΕΤΕΙ ΑΩΜΘ' (1849) ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΙΕΡΩΤΑΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΑΓΑΠΙΟΥ ΓΡΙΒΙΝΩΝ...».

Στὸ «Σύνταγμα Κανόνων» Ράλλη-Ποτλῆ καὶ στὸ Κεφάλαιο «Τάξις τῶν Θρόνων τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας» ὁ Γρεβενῶν μνημονεύεται ΟΘ' (79ος) καὶ 'Υπέρτιμος ὁ 'Αγάπιος⁴.

1. Χρ. Ἐνισλεΐδη, έ.ά., σ. 63.

2. 'Αθαν. Γρ. Γερομιχαλός, Περιγραφὴ δέκα τεσσάρων ἀνεκδότων Κώδικων ἀλληλογραφίας τῆς Μητροπόλεως Γρεβενῶν. Στὸ τιμητικό ἀφιέρωμα στὸν μητροπολίτη Κίτρους Βαρνύβα γιὰ τὰ 25 χρόνια τῆς ἀρχιερατείας του. 'Αθῆναι 1980, σ. 131-143.

3. 'Επισκόπου Σεργίου Π. Σιγάλα, Μητροπολίτου Γρεβενῶν, 'Η Ἐκκλησία τῶν Γρεβενῶν, Γρεβενά 1986.

4. Γεωργίου Α. Ράλλη-Μιχαήλ Ποτλῆ, Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ιε-

Παρουσιάζεται άκομα δ' Ἀγάπιος νὰ ὑπογράφει τὴν κατάσταση εἰσφορῶν, ποὺ ἀναφέραμε σὲ προηγούμενο κεφάλαιο, γιὰ τὰ χωριὰ τῆς Μητροπόλεως Γρεβενῶν μὲ ἡμερομηνία 22 Ἰουλίου 1858.

Οὐ 'Αγάπιος ἀναφέρεται ἀκόμα σὲ μιὰ σημείωση ἀγνώστου σὲ ἔνα μηναῖο 'Απριλίου στὴν ἐκκλησία τοῦ ἄγιου Γεωργίου στὸ χωριό Περιβόλι Γρεβενῶν, μὲ ἡμερομηνία «1863 Απριλίου 17». Στὰ θεμέλια αὐτῆς τῆς ἐκκλησίας ἐτάφη μετὰ ἔνα χρόνο περίπου δ' Ἀγάπιος.

34. Γεννάδιος Β'. Παπαρόυσης (1864-1873). 'Απὸ ἀπλὸς ἱεροκήρυξ τὸ 1863 καὶ μέσα σὲ ἔνα χρόνο περίπου χάρις στὰ προσόντα του καὶ τῇ δραστηριότητά του ἀνέβηκε δλοὺς τοὺς ἵερατικοὺς βαθμοὺς καὶ τίτλους ἔτσι ποὺ στὶς 22 Αὐγούστου 1864 ὁ «Μέγις Ἀρχιδιάκονος Γεννάδιος Παπαρόυση» νὰ χειρότονηθεὶ μητροπολίτης Γρεβενῶν γιὰ νὰ διαδεχθεῖ τὸν Ἀγάπιο ποὺ πέθανε.

'Αναφέρεται σὲ μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ μητροπολίτη Σερβίων καὶ Κοζάνης Εὐγένιου πρὸς τὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως μὲ ἡμερομηνία 19 Νοεμβρίου 1872¹. 'Ἐπειδὴ ἔφθασαν στὸν Πατριάρχη ἀνησυχητικὲς πληροφορίες δτὶ δ' Γρεβενῶν Γεννάδιος εὐνόησε τὴν τότε μόλις παρουσιαζομένη ἀρουραμονικὴ προπαγάνδα ὁ Εὐγένιος πῆρε τὴν ἐντελὴ νὰ ἔξακριψθεῖ τὴν ἀλήθητα. 'Απαντώντας μὲ αὐτὸ τὸ γράμμα ὁ Εὐγένιος ἀναφέρει δτὶ στὴν ἀρχὴν ὁ Γεννάδιος ἔδειξε κάποια εὔνοια πρὸς τὴν προπαγάνδα, ἀλλὰ ἀμέσως κατόπιν, δταν κατάλαβε τοὺς ἀντεθνικοὺς σκοπούς της, ἀρχισε νὰ ἀντιδρᾶ μὲ ἐπιτυχία, σὲ συνεννόηση μάλιστα καὶ μὲ τοὺς γείτονες ιεράρχες.

Φαίνεται δῶμα δτὶ τὸ θέμα δὲν ἔληξε εὐνότικὰ γιὰ τὸν Γεννάδιο, γιατὶ ἀντικαταστάθηκε (;) ἀμέσως καὶ δὲν ξέρουμε τί ἀπέγινε.

35. Κύριλλος Β' δ' ἀπὸ Περιστερᾶς (1874-1888). Στὸ ἀρχεῖο τῆς Μητροπόλεως Γρεβενῶν φυλάσσεται ἡ προσωπικὴ, καθὼς καὶ ἡ ὑπερσιακὴ του, ἀλληλογραφία.

Σὲ μιὰ ὑπέρθυρη ἐπιγραφὴ στὸν Προφήτη Ἡλία στὸ χωριό 'Ανοιξη Γρεβενῶν (πρ. Γκρέους) ἀναφέρεται δτὶ ἡ ἴστορηση τῆς ἐκκλησίας ἔγινε: «εν ἑταῖ 1877 μηνὶ Σεπτεμβρίῳ 22, Αρχιερατεύοντος τοῦ Πανιερωτάτου 'Αγιον Γρεβενῶν Κυρίου Κυρίλλου...».

36. Κλήμης δ' Ἐσφιγμενίτης, δ' ἀπὸ Δρυΐνουπόλεως (1888-1896). Καταγόταν ἀπὸ τὴν Ἀλβανιούπολη ('Ελβαστάν) τῆς Βορείου Ήπειρου. Τὸ οἰκογενειακό του δνομα ἦταν Φολάν. Ἠταν πολὺ μορφωμένος κληρικός καὶ δνομαστός γιὰ τὴν ἔθνικὴ του δράση. Κινδύνεψε νὰ τὸν

ρῦν κανόνων τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, τόμοι 6, Ἀθῆναι 1852-1856, Ε', σ. 521.

1. Μανούηλη, Γεδεών, έ.ά., σ. 118.

κρεμάσουν οι ρουμανίζοντες τοῦ Περιβολιοῦ.

Έγινε καλόγηρος στή Μονή Ἐσφιγμένου, ἀπὸ δπου πῆρε καὶ τὸ δνομα Ἐσφιγμενίτης. Σπούδασε στή Χάλκη. Χειροτονήθηκε ἐπίσκοπος Κλαυδίουπόλεως. Μητροπολίτης Σταγδν ἀπὸ τὸ 1873-1880. Μητροπολίτης Δρυνούπολεως ἀπὸ 1880-1888.

Ἄπὸ τὸν κώδικα του (500 σελίδες), ποὺ σώζεται στή Μητρόπολη Γρεβενῶν, μαθαίνουμε τὸν βίο του καὶ τὴν ἀπαράμιλλη δραστηριότητά του.

37. Δωρόθεος Β' Μαμμέλης, ὁ ἀπὸ Σιγῆς (1896-1901). Ἀπὸ τὴν Καλλιτόλη καὶ Μάδυτο ὥλθε στά Γρεβενά. Μετατέθηκε στὴν Πρέβεζα καὶ μετά διετέλεσε τοποτηρητῆς τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου.

38. Ἄγαθον γέλος Κωνσταντινίδης ἡ Μάγνης (1901-1910). Γεννήθηκε στά 1864 στή Μαγνησία τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Στά 1886 ἀποφοίτησε ἀπὸ τή Χάλκη. Ἀπὸ τὸ 1892-1896 σπούδασε νομικά στὸ Βερολίνο καὶ στὸ Παρίσι. Σπούδασε τὴν ἀγγλικὴ γλώσσα στὸ Λονδίνο. Ἀπὸ τὸ 1896 μέχρι τὸ 1901 δίδαξε νομικά στή Χάλκη ἀπὸ δπου τὸν χειροτόνησαν μητροπολίτη Γρεβενῶν.

Ὦς ποιμενάρχης ἐπέδειξε ἀξιοθαύμαστη δραστηριότητα καὶ ἔθνικὴ αὐταπάρνηση σὲ ἑκίνα τὰ χρόνια τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγῶνος. Ἀφῆσε τὶς καλύτερες ἐντυπώσεις στὸ ποίμνιο του.

Τὸ 1910-1922 ὑπηρέτησε στή Δράμα. Στή Νεοκαισάρεια 1922-1924. Πριγκηπονήσων 1924-1927. Χαλκηδόνος 1927-1932 καὶ Ἐφέσου 1932-1935.

Ἄλλη πληροφορία γιά τὸ πέρασμά του ἀπὸ τή Μητρόπολη Γρεβενῶν ἔχουμε σὲ μιὰ ἐπιγραφὴ στὴν ἐκκλησία τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὸ χωριό Πυλωροί Γρεβενῶν: «ΙΣΤΟΡΗΘΗ Ο ...ΝΑΟΣ ΕΝ ΕΤΙ 1909. Μαρ. 2 ΑΡΧΙΕΠΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΙΕΡΩΤΑΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΡΕΒΕΝΩΝ Κ.Κ. ΑΓΑΘΑΓΓΕΛΟΥ...».

39. Αἰμιλιανὸς Α' Λαζαρίδης (1910-1911). Καταγόταν ἀπὸ τὰ Πέρματα τοῦ Ἰκονίου. Γεννήθηκε στά 1877 καὶ κατακρεουργήθηκε καὶ ἐπεσε ὑπέρ πατρίδος στὶς 1/14 Οκτωβρίου 1911 ἔξω ἀπὸ τὸ χωριό Αιμιλιανός (πρ. Γκριντάδες) Γρεβενῶν μαζὶ μὲ τὸν διάκονό του.

40. Αἰμιλιανὸς Β' Δάγκουλας (1911-1920 καὶ 1922-1924). Ἐπανέφερε στὸν χριστιανισμὸ τὴν ἐκκλησία τοῦ ἄγιου Ἀχιλλίου, ποὺ οἱ Τσούρκοι τὴν είχαν κάνει τζαμί ἐπὶ τουρκοκρατίας, στὴ συνοικία Σελιδῶν Γρεβενῶν. Μετατέθηκε στὴν Ἐλευθερούπολη.

41. Νικόλαος Παπαγιολάος (1924-1933). Εἶχε ἔξαιρετικὴ ἔθνικὴ δράση. Γεννήθηκε στή Σιάτιστα στά 1883. Ἀπόφοιτος τῆς Χάλκης. Τὸ 1913, ὡς πρωτοσύγκελος τοῦ μητροπολίτη Μαρωνείας (Κομοτηνῆς) ἐξορίσθηκε ἀπὸ τοὺς Βουλγάρους καὶ βασανίσθηκε. Τὸ 1918

χειροτονήθηκε ἐπίσκοπος Νεαπόλεως στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἀργότερα ὡς μητροπολίτης ὑπηρέτησε στὴν Κομοτηνῆ καὶ στὴν Καισάρεια, ἀπὸ δπου τὸν ἔδιωξαν οἱ Τούρκοι στὰ 1921. Διορίσθηκε τοποθηρητῆς τοῦ μητροπολίτη Σιδηροκάστρου καὶ στὰ 1924 ἔγινε μητροπολίτης Γρεβενῶν. Πέθανε τὸ 1933.

42. Γερβάσιος Σουμελίδης (1934-1943). Γεννήθηκε στὸν Πόντο στὰ 1882. Πτυχιούχος τῆς Χάλκης. Στὰ 1914 ἦταν μητροπολίτης Σεβαστείας, ἀπὸ δπου τὸν καταδιώξαν οἱ Τούρκοι. Πέθανε τὸ 1943.

43. Θεόκλης ητος Σφῆνας (1943-1950). Γεννήθηκε στὸν Παιανία. Ἀπόφοιτος τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Πέθανε τὸ 1950.

44. Φίλιππος Τσορβάς (1952-1958). Ἀνήγειρε ἐκ βάθρων τὴν ἐκκλησία τοῦ ἄγιου Ἀχιλλίου, στὸ Σελιό τῶν Γρεβενῶν, ποὺ ἦταν τζαμί ἐπὶ τουρκοκρατίας. Ἰδρυσε τὸ μητροπολιτικό μέγαρο, τὸ γηροκομεῖο καὶ τὰ μαθητικὰ συσσίτια. Μετατέθηκε στὴ Δράμα.

45. Χρυσόστομος Παπαγγενίου (1960-1975).

46. Σεργίος Β' Σιγάλας (1976). Ὁ σημερινὸς μητροπολίτης.

Ε'. Η ΒΡΕΑΝΥΤΗΣ ΉΤΟΙ ΒΛΑΧΩΝ ΕΠΙΣΚΟΠΗ

Πρίν κλείσουμε τὸ θέμα γιὰ τὴν Ἐκκλησία τῶν Γρεβενῶν, θεωροῦμε ἀπαραίτητό νά ἀναφέρθομε καὶ στὴ «Βρεανύτια ητοί Βλάχων Ἐπίσκοπη». Καὶ τὸ θεωρήσαμε ἀπαραίτητο, γιατὶ αὐτὸ τὸ θέμα ἔχει πολὺ ἐγδιαφέρον γιὰ τὴν ἱστορία τῶν Βλαχοφώνων τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου, ἀλλὰ καὶ πολὺ προκλητικό εἶναι, ἀφοῦ κανένας δὲν ἀσχολήθηκε μέχρι σήμερα μὲ αὐτό, ἀπὸ διτὶ ἐμεῖς τουλάχιστον ἔσερουμε. Ἀκόμα καὶ ὁ βασικὸς λόγος γιὰ νά ἀσχοληθοῦμε μὲ τὸ θέμα είναι τὸ γεγονός, διτὶ στὴν ἐπαρχία Γρεβενῶν κατοικοῦν καὶ κινοῦνται σὲ μεγάλη ἀναλογία πληθυσμοῦ οἱ Βλαχόφωνοι.

Πρώτα-πρῶτα τὸ δνομα τῆς Ἐπισκοπῆς παρουσιάζεται σὲ τέσσερις μορφές: «Βρεανύτης ητοί Βλάχων», «Βρεανότης ητοί Βλάχων», «Βρεανόγης ητοί Βλάχων» καὶ «Βρεανόγονος ητοί Βλάχων» Ἐπίσκοπη ἢ Ἐπίσκοπος. Κανένα ὅμως ἀπὸ δλα αὐτὰ τὰ ὀνόματα δὲν μᾶς βοηθάει στὸ νά βροῦμε κάποιο στοιχεῖο γιὰ τὴν καθέδρα τῆς Ἐπισκοπῆς, ἀν βέβαια ὑπῆρχε κάποιο μόνιμη ἔδρα καὶ δὲν ἦταν καὶ αὐτὴ «κινητή». ἀφοῦ τοὺς «μετακινούμενους Βλάχους» ἐπρόκειτο νά ἔξυπηρετήσει. Γι' αὐτὸ τὸν σκοπὸ διρύθηκε ἀπὸ τοὺς αιθόκρατορες τοῦ Βυζαντίου.

Τὸ πλησιέστερο στὴν προφορά τοπωνύμιο ἡ κατοικημένος τόπος πρὸς τὰ ὀνόματα τῆς Ἐπισκοπῆς, ποὺ ἀναφέραμε, στὸν ἑλληνικὸ χώρῳ

βρήκαμε δτι υπάρχει χωριό με τὸ δνομα Βαγενήτι στὴ Δωδώνη τῆς Ἡ-
πείρου.

Ο N. A. Βέης ἀναφέρει δτι ὑπῆρχε περιοχὴ «Βαγενετία» στὴν Ἡ-
πείρο, ποὺ μνημονεύεται σὲ πολλὰ μεσαιωνικὰ χειρόγραφα μέχρι τὸν IE' αι. Στὸ Νομισματολογικὸ Μουσεῖο τῶν Ἀθηνῶν μάλιστα υπάρχει μο-
λυβδόβουλο τοῦ Θ' ἢ τοῦ I' αι., ποὺ ἀνήκε σὲ κάποιον «Εὐτρόπιον βασι-
λικὸν πρωτοσπαθάριον καὶ ἄρχοντα Βα(γε)νετίας». Καὶ δ N. A. Βέης
προσθέτει δτι κατὰ τὸν II' αι., ἀνδρες ἀπὸ τὴν Βαγενετία κατέφυγαν στὶς
αὐλές τῶν βαρώνων τῆς Κέρκυρας. «Ησαν, λέγει, Ἀτσίγγανοι ἢ Γύφτοι»¹.
Καὶ ἐμεῖς προσθέτουμε, «γιατὶ νά μη ἡσαν Βλάχοι», δπότε τὸ θέμα τοῦ
δνόματος τῆς Ἐπισκοπῆς αὐτῆς παίρνει ἀλλες διαστάσεις καὶ ἀπαιτεῖ
περαιτέρω ἔρευνα².

«Ἡ Βρεαντής ἦτοι Βλάχων Ἐπισκοπὴ» ιδρύθηκε ἀπὸ τοὺς Κο-
μνηνοὺς κατὰ τὸν IA' αι. (1057-1081), για τοὺς «μετακινουμένους Βλά-
χους» τῆς δικαιοδοσίας τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Πρώτης Ιουστινιανῆς Ἀ-
χριδᾶν καὶ πάσης Βουλγαρίας³. Γιά πρώτη φορά ἀναφέρεται στὸ Τα-
κτικὸ τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ. Ἀργότερα ἀναφέρεται στὰ δυο Τακτικά,
ποὺ ἀναφέρουμε στὴ σελ. 272, ὥποσ. 3. Δὲν ἀναφέρεται πουθενά μετὰ
τὸν IE' αι., ἀπὸ τότε ποὺ ἀρχίζουμε νά ἔχουμε μερικές πιὸ συγκεκριμένες
πληροφορίες.

Μερικοὶ λέγουν δτι οἱ Κομνηνοί, ποὺ ἡ ἀπότερή τους καταγωγὴ⁴
ήταν ἀπὸ τὴν Κασταμονή καὶ ἡσαν ἐγκατεστημένοι στὰ Κόμνα τῆς Θρά-
κης—ἀπὸ δπο πῆραν καὶ τὴν πρόσωνυμία «Κομνηνοί»—εἰχαν δημιουρ-
γήσει συγγενικές ἐξ ἀγχιστείας σχέσεις μὲ τοὺς Βλάχους.

Ίσως ἔξαιτίας αὐτῆς τῆς σχέσης—μὲ βέβαια ὑπῆρξε—καὶ ἐκ τοῦ
δτι ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἡ δραστηριότης τῶν Βλάχων είχε κορυφωθεῖ, τόσο
στὴ Βόρειο Θράκη, δσο καὶ στὴ Θεσσαλία, όπως ἀναφέρει ὁ Βενιαμίν ὁ
ἀπὸ Τουντέλας⁵, ίσως ἐπηρεασθηκαν οἱ Κομνηνοί καὶ ίδρυσαν τὴν Ἐπι-
σκοπή.

1. Νικ. Α. Βέη, Βαγενετία, «Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν Ἐλευθερουδάκη», Β'.
σ. 794.

2. Θὰ μποροῦσε νά ἔχει καθόδρια τὴ Μοσχόπολη αὐτὴ ἡ Ἐπισκοπή, γιατὶ ἡ Μοσχό-
πολη ἦταν τὸ σημαντικότερο κέντρο τῶν Βλαχοφώνων κατὰ τοὺς αἰώνες τῆς τουρκο-
κρατίας. «Ἄλλα γι' αὐτὸ τὸ ζῆτημα δι Μαρτινιανός (Ξ.Δ.) δὲν ἀναφέρει τίποτε. Ἀντίθετο
ἀφήνει νά διαφανεῖ σαφῶς δτι τὴ Μοσχόπολη τὴ χρησιμοποιοῦσε κατὰ καιροὺς σὰν
καθόδρος δ ἐπισκοπος Γκόρας.

3. Νικ. Α. Βέη, Βλάχοι, «Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν Ἐλευθερουδάκη», Γ', σ.
330. H. Gelzer, Ungedruckte und Wenig Bekante Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche, BZ 1(1892) 257 καὶ 2 (1893) 41, 59, 60.

4. BNZ 2 (1921) 169.

Στάθηκε άδυνατο νὰ βροῦμε διλλες πληροφορίες γιὰ τὸ πότε ίδρυθηκε και γιὰ τὸ πότε καταργήθηκε, δπως δὲν βρήκαμε και πού είχε τὴν καθέδρα της¹.

ΣΤ. ΤΟ ΠΑΖΑΡΙ ΤΟΥ ΜΑΥΡΟΝΟΡΟΥΣ

1. "Ο Pouqueville στά 1806, σὲ μιὰ περιήγησή του στὴ Δυτικὴ Μακεδονία, πέρασε πηγαίνοντας και γυρίζοντας ὑπὸ τὰ Γρεβενά. Στὴν ἐπιστροφὴ γιὰ τὴν ἔδρα του, στὰ Γιάννινα, δπου ἦταν πρόξενος τῆς Γαλλίας στὴν Αὔλη του Ἀλῆ Πασᾶ, ἀκολούθησε τὸ δρομολόγιο Γρεβενά-Μαυραναῖοι-Τίστυ (Ζιάκας)-Περιβόλι-Βωβούσα- Γιάννινας.

Στὰ Γρεβενά, περιγράφει, συγκροτήθηκε ἡ συνοδεία του ἀπὸ μουλάρια, ποὺ ἀνήκαν σὲ «καραβάνι» Βλάχων «κυρατζήδων». Καὶ συνεχίζει: «...ξεκινήσαμε πρῶτοι, στὴν κεφαλὴ τοῦ καραβανιοῦ, ποὺ τὸ ἀπότελονταν πολλοὶ ἔμποροι, ποὺ ἔμπορικές τους ὑποθέσεις τοὺς καλοῖσαν στὸ Περιβόλι και τὴν Ἀβδέλλα...». Συνεχίζοντας, πιὸ κάτω λέγει: «...ἀκόλουθώντας ἔναν παλιὸ δρόμο, ποὺ οἱ ντόπιοι τὸν ἀποκαλοῦσσαν Β α σι λι-κή Σ τράτα και ποὺ κατασκευάσθηκε ἐπὶ Τραϊανοῦ, περάσαμε ἀπὸ τοὺς Μαυραναῖους, πόλη ποὺ ὁ Κωνσταντίνος ὁ Πορφυρογέννητος ἀποκαλεῖ Μαρώνεια. Δεξιά, σχεδὸν παράλληλα, παρουσιάζεται τὸ Μαυρονόρος, γνωστὸ χωριὸ ἀπὸ τὴν ἑτήσια ἐμποροπανήγυρη ποὺ γίνεται ἐκεῖ».

Πραγματικά, ἐκεῖνα τὰ χρόνια, στὸ μικρὸ χωριὸ Μαυρονόρος², ποὺ βρίσκεται δέκα χιλιόμετρα περὶπου δυτικὰ ὑπὸ τὰ Γρεβενά, κάθε ἀνοιξῆ γινόταν ἐκεὶ μεγάλη ἔμποροπανήγυρη, γεγονός ποὺ ἀπηχοῦσε πέρα ἀπὸ τὰ σύνορα τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας.³ Ἡ ἔμποροπανήγυρη ἀντῆ, τοῦ Μαυρονόρους, ζῆται πανάρχαιο και βυζαντινό, ποὺ ποιός ξέρει πρὶν ἀπὸ πόσους αἰώνες είχε καθιερωθεῖ, διαρκοῦσε δεκαπέντε σχεδὸν μέρες. "Αρχιζε Δευτέρα και τελείωνε τὸ μεθεπόμενο Σάββατο.

"Ο Pouqueville λέγει διτὶ ἀρχίζει μετά τὴν ἑαρινὴ ἴσημερία, δηλαδὴ μετά τις 9 Μαρτίου, μὲ τὸ 'Ιουλιανὸ 'Ημερολόγιο. Δέν ἀποκλείεται νὰ γινόταν σ' ἐκείνη τὴν ἡμερομηνία γιὰ νὰ φωνίζει ὁ κόσμος γιὰ τὸ Πάσχα. 'Αλλοι πάλι ὁ Pouqueville λέγει διτὶ γινόταν ἀργότερα, στὶς 30 Ιουνίου, μὲ τὸ 'Ιουλιανὸ 'Ημερολόγιο. Σ' αὐτὸ τὸ τελευταῖο, φαίνεται διτὶ παρασύρθηκε ἀπὸ τὴν ἡμερομηνία ποὺ γινόταν ἡ ἄλλη ἑτήσια ἐμποροπανή-

1. Ο Ἀντ. Ταζιάος μᾶς παραπέμπει στὸν H. G e l z e r (BZ, 2, 1893, σ. 60), ποὺ λέγεται διτὶ δὲν ὑπάρχει καμιὰ πληροφορία γιὰ τὴν καθέδρα τῆς Ἐπικοπῆς.

2. Fr. Pouqueville, Voyage la Grèce, Paris 1820-21, B, VIII, σ. 434-440.

3. Ο κατάλογος τοῦ 'Αγυπτίου τοῦ 1858, ποὺ ὑναφέρουμε σὲ προηγούμενο κεφάλαιο, τὸ παρουσιάζει μὲ 24 οἰκογένειες, ὅ κωδικας τῆς Ζύμορδας τοῦ 1692 μὲ 29 / 4 βαφτιστικά και ἡ ἀπογραφὴ τοῦ 1981 μὲ 136 κατοίκους.

γυρη, τὸ Κοτζά Παζάρ (Μεγάλο Παζάρι), δπως θὰ ἐξηγήσουμε πιὸ κάτω.

Τὸ πιὸ πιθανὸ δῆμος, δπως καὶ ἡ παράδοση τὸ διαφύλαξε, εἶναι ὅτι τὸ «Παζάρι τοῦ Μαυρονόρους» γινόταν μετά τὶς 15 Μαΐου (Ιουλιανὸς Ἡμερολόγιο), γιορτὴ τοῦ Ἀγίου Ἀχιλλίου, πολιούχου τῶν Γρεβενῶν.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ «Παζάρι τοῦ Μαυρονόρους», ποὺ ἐκάλυπτε καὶ ἐξυπηρετοῦσε περισσότερο τὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ καζᾶ τῶν Γρεβενῶν, γινόταν, δπως ἀναφέρεμε καὶ προηγουμένως, στὶς ἀρχές Ὁκτωβρίου καὶ τὸ «Κοτζά Παζάρι» (Μεγάλο Παζάρι), στὸ χωριό Βέντζι (σ. Κέντρον), χωρὶς καθαρὰ μουσουλμανικὸ τότε, δεκαπέντε χιλιόμετρα ἀνατολικά ἀπὸ τὰ Γρεβενά, πέρα ἀπὸ τὸν Ἀλιάκμονα, ποὺ ἐκάλυπτε καὶ ἐξυπηρετοῦσε τὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ καζᾶ¹.

Τὸ «Παζάρι τοῦ Μαυρονόρους», κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1840-1850, μεταφέρθηκε στὰ Γρεβενά. Τότε πήρε τὸ ὄνομα Ἀχιλλῆς² ή «Ποζάρι τοῦ Ἀχιλλῆ», ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ πολιούχου τῶν Γρεβενῶν, καὶ ἀπὸ τότε χωρὶς διακοπὴ γίνεται στὸν «Μερά», δπως καὶ ἄλλοι ἀναφερθήκαμε, στὸ πεδινὸ μέρος ἀνατολικά ἀπὸ τὰ τελευταῖα σπίτια τῶν Γρεβενῶν.

Ἄλλοτε, ἐπὶ τουρκοκρατίας, οἱ δημοτικὴ ἄρχη τῆς πόλης τῶν Γρεβενῶν εἶχε κτίσει ἑκεῖ ἔνα τεράστιο τετράγωνο πλιθινο συγκρότημα μαγαζιών, σκεπασμένων μὲ κεραμίδια, ποὺ κατὰ τὶς ἡμέρες τῆς ἐμποροπανήγυρης τὰ νοίκιαζε στοὺς ἐμπόρους ἑκείνους, ποὺ τὸ ἐμπόρευμά τους εἶχε ἀνάγκη προστασίας ἀπὸ τὶς καιρικές συνθήκες.

Τὸ «Κοτζά Παζάρι» ή τὸ «Παζάρι τῶν Βεντζίων», ποὺ εἶχε θεσπισθεῖ πιθανότατα γιά νὰ ἐξυπηρετεῖ καθαρὰ τοὺς Τούρκους, στὰ 1928 μεταφέρθηκε καὶ αὐτὸ στὰ Γρεβενά. Γίνεται καὶ αὐτὸ στὸν ἱδιο χῶρο, δπου καὶ ὁ «Ἀχιλλῆς», στὶς ἀρχές Ὁκτωβρίου—τότε «ποὺ κατεβαίνουν οἱ βλάχοι ἀπὸ τὰ βουνά»—καὶ πήρε τὴν προσωνυμία «Χινοπωρινὸ Παζάρι» ή «Χινοπωρινὸς Ἀχιλλῆς». Η γενικὴ μορφὴ αὐτῶν τῶν «παζαριών» δὲν διαφέρει καὶ πολὺ ἀπὸ αὐτὸ ποὺ γινόταν στὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ, δπως μὲ μεγάλη γλυφυρότητα τὰ περιγράφει ὁ Φαιδὼν Κουκουλέας².

Οπωσδήποτε τὸ μικρὸ Μαυρονόρος στὶς δεκαπέντε αὐτές μέρες μεταμορφωνόταν σὲ μιὰ πολύχρωμη, πολυάνθρωπη καὶ πολυθόρυβῃ πο-

1. Ἡ περιοχὴ Βεντζίων περιλαμβανε τότε 24 χωριά: Παλιόκαστρο, Βαΐπες (Δαφνερό), Εξαρζός, Βάρτσιο (Βάρης), Κοπρίβη (Κνίδη), Σαδοβίτσα (Μικροκλεισούρα), Λουτσίστινο (Λαγκαδιά), Γκουστόμ (Πόρος), Βούρμποβο (Ἴτέα), Ράτσι (Ἀγάπη), Πισκό (Πιστικόν), Παλαιοκόπριβα (Παλαιοκνήδη), Κολοκυθάκι, Πυλωρί, Τόριστα (Ποντινή), Σφιλτσι (Χρώμιον), Παλαιοχώρι, Σαρακίνα, Γουρνάκι (Νεοχώρι), Χωλένιστα (Δίστρον), Τουρνίκι (Παναγιά), Βέντζι (Κέντρον), Ἀγαλασί, Νισινίκος (Νησί).

2. Φαιδὼν Κουκουλέας, Βυζαντινὸν βίος καὶ πολιτισμός, Ἀθῆναι 1949, τ. Γ', σ. 270-283.

λιτεία, γεμάτη πρόχειρες παράγκες και τσαντήρια, τσαρδάκια ἀπό κλαδιά και πάγκους.

Τὰ λίγα χάνια τοῦ χωριοῦ βαγγοῦσαν ἀπὸ τὸν πολὺ κόσμο, τοὺς σπαχῆδες, τοὺς ἀγιάνηδες, τοὺς μπέηδες, τοὺς ἀγάδες, ἐνῷ οἱ καπεταναῖοι ἄρματολοι, ποὺ πάνοπλοι και καταστόλιστοι μὲ τὰ ἀσημένια τσαπράζια τους ἔρχονταν στὸ πανηγύρι, προτιμοῦσαν τὴ φιλοξενία τῶν κατοίκων, ποὺ δῆλοι τους ἦσαν χριστιανοί.

Οἱ ζαπτιέδες και οἱ τζανταρμάδες, ντυμένοι μὲ τὰ γιορτινὰ ἐπίσημα καφτάνια και τὰ φρεσκοσιδερωμένα φέσια τους, τριγυρνοῦσαν ἐδῶ και ἐκεῖ γιὰ νὰ τηρήσουν τὴν τάξη, καμαρώνοντας ἐπιδεικτικὰ τὰ σήματα τῆς εξουσίας τους σὰν «γύφτικα σκεπάρνια». Ο τουσόης τους (λοχίας), ποὺ ἦταν και διοικητής τους, εἶχε στήσει τὸν πάγκο του σ' ἔνα καλοκαμωμένο τσαρδάκι, ἀπὸ δους, φορώντας τὸν μανδύα τοῦ σουλτανικοῦ μεγαλείου, παραστεκόταν και ἐπιτηροῦσε γιὰ τὴν τήρηση τοῦ νόμου και τῆς τάξης.

Δίπλα ἀπὸ τὸ σταρδάκι τοῦ τσαούση στέκονταν τέσσερα σημαντικὰ δργανα, ἀπαραίτητα γιὰ τὴν καλὴ λειτουργία τοῦ παζαριοῦ.

Ἐκεῖ κοντά, σ' ἔναν πάγκο, βρισκόταν δ «φορατζῆς» ἢ καλύτερα νὰ ποδμε δ ἐνοικιαστῆς τοῦ φόρου πωλουμένων ζώων—τὸ «βερκί» δπως τὸ ἔλεγαν—ποὺ σὲ κάθε πώληση εἰσέπραττε τὸ δικαίωμα φόρου τοῦ Κράτους και παρέδιδε στὸν ἀγοραστὴν μιὰ ἀπόδειξη—έναν «τεσκερέ»—ποὺ ἦταν και τὸ πιστοποιητικὸ νόμιμης κατοχῆς τοῦ ζώου. Ἐννοεῖται διτὶ ἡ φορολογία ἀφοροῦσε τὰ μεγάλα ζῶα, ἀροτριῶντα ἢ μῆ, γιατὶ γιὰ τὰ αἰγοπρόβατα ὑπῆρχε ἄλλη διαδικασία.

Ο «κανταρτζῆς» εἶχε τὸ «ἄλφαδιασμένο» ἀπὸ τὸ Κράτος καντάρι τον στὸν ὅμο του, γιὰ νὰ ἐλέγχει μὲ αὐτὸ τὸ σωστὸ ζυγιασμα κάθε ἐμπορεύματος, ποὺ δ ὁποιοσδήποτε ἀγοραστής, πληρώνωντας τὰ «κανταράτικα», θὰ διαπίστωνε τὸ σωστὸ ζύγι τῆς παλάντζας ἢ τῆς πλάστιγγας τοῦ πωλητῆ.

Ο «σταμπολῆς» ἢ «σταμπολτζῆς» ἔκαμνε τὸ ἴδιο πράγμα μὲ τὸ «σταμπόλι» του, ποὺ ἦταν ἔνα κυλινδρικὸ ξύλινο ἢ σιδερένιο δοχεῖο, στὸ μέγεθος περίου ἐνὸς σημερινοῦ δοχείου πετρελαίου, ἐλεγμένο ἀπὸ τὸ Κράτος γιὰ τὴ χωρητικότητα μισοῦ κοιλοῦ. Τὸ κοιλό πάλι, ποὺ εἶχε δυὸ σταμπόλια, ἦταν ἡ μονάδα χωρητικότητος και πωλήσεως γιὰ τὰ δημητριακὰ και μερικὲς φορές και γιὰ τὰ δσπρια. Τὸ ἔνα κοιλό, δηλαδὴ τὰ δυὸ σταμπόλια, ζύγιζαν 22-24 δκάδες σιτάρι, ἀνάλογα μὲ τὴ σκληρότητά του, 20-22 δκάδες βρίζα (σίκαλη) ἢ καλαμπόκι ἢ δσπρια και γύρω στὶς 20 δκάδες κριθάρι ἢ βρώμη¹.

1. Ἡ συνήθεια τοῦ νὰ πωλοῦνται τὰ δημητριακὰ κ.δ. μὲ μέτρο τὸ κοιλό συνεχί-

Ο «σταμπολής» ήλεγχε μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο τὴν χωρητικότητα τῶν προϊόντων ποὺ πωλοῦνταν, ἵν τὸ ζητοῦσε δὲ ἀγοραστής, γιατὶ αὐτὸς πλήρωνε καὶ τὸ σχετικὸ «σταμπολιάτικο». Γέμιζε ὡς τὰ χεῖλη τὸ σταμπόλι του, τὸ κουνοῦσε γιὰ νὰ κατακαθίσει καλὰ τὸ προϊόν καὶ μετά μὲ τὴν «κόφτρα», μιὰ εἰδύλγραμμη ἔυλινη πήχη, τὸ Ἰσιωνε ἀπὸ χεῖλος σὲ χεῖλος.

Τέλος ὑπῆρχε καὶ δὲ ἐνοικιαστῆς τοῦ «φόρου ἐκθέσεως»—τοῦ «κομμερκίου» τῶν Βυζαντινῶν—ποὺ ἦταν ἕνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα ἔσοδα τοῦ Κράτους ἀπὸ αὐτές τις ἐμποροπανηγρεῖς.

2. Ἡ προετοιμασία τοῦ παζαριοῦ ὅρχιζε ἀπὸ πολλὲς μέρες πρὶν.

Τὰ περίφημα Σιατιστινά, Περιβολιώτικα καὶ γενικά Βλάχικα καραβάνια, κουβαλοῦσαν τοὺς πανηγυριδες καὶ τὴν πραμάτεια ἀπὸ ἄκρη κόσμου.

Οἱ Σιατιστιγοὶ κουντούραδες καὶ παπούτσηδες ἔφερναν τὰ παπούτσια καὶ τὰ κορδέλαι, τὶς παγούφλες, τὰ πασούμια καὶ τὰ τερλίκια, ποὺ μαστόρευαν στὴ ἀργαστήρια τους περίφημοι τεχνίτες, ποὺ ἔμαθαν τὴν τέχνη στὴ Βιέννη καὶ στὴ Βουδαπέστη, ἐνῶ τὰ γιαννιώτικα κόκκινα τσαρούχια ἢ τὰ μαντρά καρφωτά, μὲ τὶς τρίχινες ἢ τὶς μάλλινες ἢ τὶς μπρισμένιες φούντες καὶ τὰ σελάχια μὲ τὶς πολλὲς δίπλες, τὰ ἔφερναν οἱ Γιαννιώτες ἀπὸ τὴν Ἡπειρο.

Κοζανίτες ταμβακάδες, χαλκιάδες καὶ κουδουνάδες, κουβαλοῦσαν τὰ πετσιά τους, ποὺ τὰ ἀργάσθηκαν στὰ ταμπάκικά τους, σὲ φοσκιές βοδινές ἢ γουρουνίσιες, γιὰ τὰ τσαρούχια ἢ τὰ γουρνοτσάρουχα τῶν χωρικῶν, τὰ χαλκώματα, τὰ κυπριά, τοὺς κύπρους καὶ τὰ κουδούνια, τὰ τσοκάνια καὶ τὶς μπίκες, τὶς γάστρες, τὰ γκιούμια, τὰ μπρίκια, τὰ χαβάνια, τοὺς τεντζερέδες, τὰ τηγάνια, τὶς κουτάλες, τοὺς ταβάδες, τὰ ταψιά, τὰ σινιά, τὰ λεγγέρια, τὰ κακάβια καὶ τὰ μπακράτσια, τὰ μπρούντζινα θυμιατά, τὰ μαγκάλια τὰ μπρούντζινα καὶ τὰ σιδερένια.

Πανικά, χασέδες καὶ κάθε εἴδους μαλιφατούρα, ἀλατζάδες γιὰ τὸ ἀντεριά καὶ καφτάνια, ὅσπρα γιὰ φουστανέλες καὶ πουκαμίσες, ντράδες γιὰ παλτά ἀπὸ τὴ Φραγκιά, μεταξωτά μαντήλια καὶ τσεμπέρια ἀπὸ τὴν Μπρούσα γιὰ τὶς ἀρχόντισσες καὶ μαντρά μπαμπακέρα γιὰ τὶς φτωχές, φέλπες καὶ στόφες καὶ βελούδα, μπρισίμια καὶ γαϊτάνια γιὰ τὰ σιγκούνια καὶ τὶς σάρικες, σιρίτια, κουμπιά καὶ ζάβες, βελόνια καὶ σακοράφες, λογιῶν λογιῶν, ἔφερναν οἱ πραματευτάδες Μοσχοπολίτες, Γιαννιώτες καὶ Ζαγορίσιοι.⁷ Εφερναν ἀκόμα φέσια, λογιῶν λογιῶν. κόκκινα καὶ ἀσπρά, γιὰ πλούσιους καὶ φτωχούς, Τούρκους καὶ Γραικούς, Βλάχους καὶ Ἀρβανίτες,

⁷ Οὐθήκε καὶ μετά τὴν ἀπελευθέρωση, ὅταν ὅρχισε νὰ ὑποχωρεῖ σιγά σιγά στὴν ὁκά, γιὰ νὰ ἔξαφανισθεῖ τελείως στὸν Μεσοπόδεμο.

σαρίκια γιά τούς μπέηδες, τουρμάνια ἀσπρα γιά τούς χοτζάδες, ίμάμηδες και μονεζίνηδες, σαλβάρια και γιασμάκια και φερετζέδες γιά τις χανούμισσες και ζουνάρια ἀσπρα και κόκκινα ριγωτά.

Οι Γκέγκηδες ἀπό τὴν Ντίμπρα και ἀπό τὸ Καλκαντελέν, μὲ τὰ καφετιά πουλτούρια καὶ σαλβάρια τους, κατάφορτα ἀπὸ κεντήματα μὲ σιρίτια, τὸ φαρόū ἀσπρὸ ζουνάρι καὶ τὸ ἀσπρὸ μικρὸ φέσι, ἔδιναν καὶ ἐπαιρναν μὲ τοὺς χαλβάδες τους, τὸν ταχινένιο, τὸν σουσαμένιο, τὸν μαδρὸ μελάτο και τὸν ἀσπρὸ καρυδάτο, τὰ σερμπέτια τους και τοὺς μπακλαβάδες τους, τὸ σάμαλι, τὰ καταΐφια τους, τὰ μπιμπλιά και τὰ ζαχαρομπίμπελα και τὰ ζαχαράτα, τὰ κοκοτσέλια στὸ ξυλάκι και τὰ μῆλα τὰ καραμελωμένα. "Ἄλλοι ἀπὸ αὐτοὺς τριγυροῦνσαν μέσα στοὺς παξαριθες μὲ ἡμαστίχα πάνω σ' ἔνα μεγάλο ζύλο, σάν φουρνόζυλο, ποὺ μὲ ἔνα μετελίκι ἱκανοποιοῦσαν ὅλα τὰ μικρά.

Στὴ σειρά, παρακάτω, οἱ Μηλιώτες βαίναδες ἀράδιαζαν τὴν πραμάτεια τους, τοὺς κάδους, τοὺς τάλαρους και τὶς βιδούρες, τὶς καρδάρες, τὶς σκάφες και τὶς κοπάνες, τοὺς κόπανους, τὰ βαρέλια και τὰ βαρελάκια γιὰ κρασὶ και γιὰ νερό, τὶς βουτσέλες και τὰ βουτσελάκια, τὶς τσότρες και τὶς κόφες γιὰ τὸ κρασὶ, τὰ κλειδοπίνυκα, τὰ γουδιά γιὰ σκορδούστούμπι και γιὰ σκορδαλιά, τὰ ξυλοκούταλα, τὶς ἀγκλίτσες, τὶς ρόκες γιὰ γνέσιμο, τὰ ἀδράχτια και τὰ σκαλιστά πυξηρένια σφοντύλια, τὶς ἀνέμες, τὰ τυλιγάδια, τὰ τσικρίκια, τὰ ἄντιά, τοὺς ἄργαλειούς, τὶς σαίτες, τὰ ξυλόχτενα, τὶς πατήστρες, τὰ καρούλια και τοὺς σοφράδες.

Οι Μπραζιώτες (ἀπό τη Μπριάζα, τώρα Δίστρατο) ἔφερναν κατράμι γιὰ μαντζούνια και γιὰ τὰ νύχια τῶν μουλαριῶν, δαδὶ γιὰ προσάναμμα και γιὰ φέξη, στειλιάρια γιὰ τσεκούρια, γιὰ δικέλια και γιὰ τσάπες και πιὸ μεγάλα γιὰ κοσιές, διχούλια και τριχούλια γιὰ τὸ χορτάρι και τὰ δεμάτια, ξυλόφτυαρα γιὰ τὸ λίχνισμα, μαγκοῦρες και βέργες γιὰ τὶς ἀγκλίτσες και γιὰ τὶς φ'κέντρες.

Οι σιδεράδες, οἱ «γρύφοι», ἀπὸ τὰ Γρεβενά και ἀπὸ τὸ Βοδεντσικό (Πολυνέρι), είχαν ὑνιά γιὰ τὰ ξυλάλετρα, λελέκια και δρεπάνια και κοσιές γιὰ τὰ τριφύλλια και τὰ κοφτολίβαδα, τσουγκράνες και σκεπάρνια, σφυριά και βαριές, τσεκούρια μικρά και μεγάλα, κλαδευτήρια και ροκόπουλα, φτυάρια, λισγάρια και τσάπες και δικέλια γιὰ σκάψιμο, μαστίες και φτυαράκια γιὰ τὰ τζάκι, πυροστιές και φεγγίτες και λογιῶν λογιῶν σιδερόβεργες γιὰ τὰ παράθυρα και μεγάλες κλειδαριές γιὰ τὶς πόρτες και τὰ κουφώματα, σιδερομάνταλα και ριζέδες, πέταλα και καρφιά και ἀλογόκαρφα, σιδερένια στεφάνια γιὰ τὶς ρόδες τῶν βοϊδοαμαξῶν, τσέρκια γιὰ τὰ βαρέλια και «κουντσούγι» γιὰ τὰ ιδροπρίονα. Είχαν ἄκομα δόκανα και παγίδες γιὰ τὰ ζουλάπια, λύκους, ἀλεπούδες, τσακάλια κ.α.

Οι Βλάχες ἔφερναν τὶς βελέντζες τὶς χρωματιστές, τὶς φλοκάτες και

τίς ντόγκες και τά κρουστά κιλίμα, τά σαΐσματα ἀπό τραγόμαλλο, τίς τέντες τίς υφαντές, τίς πολύχρωμες μὲ υφαντά σχέδια, μπάντες και μπαντυνίες γιὰ τὸν τοῖχο και προσκέφαλα γιὰ τὸ κρεβάτι και τὸ μεντέρι, τὰ δίμιτα δίκλωνα και τρίκλωνα, ἄσπρα, μαύρα και λουλακίσια, τὰ σαμαρσκούτια, τὰ κατασάρκα, τίς φανέλες, τίς λιάρες κάπες ἀπό τραγόμαλλο, τὰ μαύρα ταλαγάνια, τὰ χολέβια και τὰ τραγομαλλίσια σακιά, τίς φλοκωτές σάρικες, ἄσπρες και μαύρες, και τὰ σιγκούνια, τὰ μάλλινα τουράπια, ἀνδρικά ἄσπρα και μαύρα και γυναικεῖα πολύχρωμα μὲ τίς παρδαλές τίς πούλιες στὸν ἀστράγαλο.

Οἱ Τρικαλινοὶ ἔμποροι κουβαλοῦσαν μαλλιά και ἀρνοπόκια, κωλόκουρα και τραγόμαλλα, λανάρια, μιτάρια και χτένια τοῦ ἀργαλειοῦ.

Οἱ Συρρακιώτες, οἱ Κλεισουριώτες και οἱ Νεβεσκιώτες χρυσικοί, σὲ ἄλλη μεριά, ὑράδιαζαν τὰ χρυσαφικά τους και τὰ ἀσημικά τους, καδένες και μαργαριτάρια, γκιορντάνια ἀπό φλουριά βενέτικα ή τούρκικα, γιὰ τὸ φέσι και τὸ στήθος τῶν γυναικῶν ἢ ἀπό αὐστριακά ντουμπλόνια γιὰ τὸ λαιμὸ τῆς νύφης, σκουλαρίκια μαλαματένια ἢ ἀσημένια ἢ φλωροκαπνισμένα, δαχτυλίδια μὲ διαμάντια και μπριγιάντια και μὲ τοπάζια και ρουμπίνια και ζαφίρια. Μπλιτζίκια μαλαματένια και ἀσημένια, λογιδόν λογιδόν, μὲ πλάκες κι ἄλλα μὲ πέτρες κι ὄλλα ἀπό ἀσημένιες ἀλυσίδες, ἀσημένια κουμπιά γιὰ τὰ τσικέτα τῶν γυναικῶν, πεντάδιπλες ἀσημένιες ἀλυσίδες γιὰ τίς ἀρχόντισσες, ποὺ τίς ἔδεναν μπροστά, ἀπό πάνω ὅς κάτω, ζάνες συρματένιες, ἀσημένιες ή φλωροκαπνισμένες, μὲ μεγάλους τοκάδες μπροστά. Είχαν ἀκόμα τοῦ κόδσμου τ' ἀσημικά γιὰ τοὺς ἀρχόντους και τοὺς καπεταναίους, ἀσημένια τσαπράζια, σταυρωτά, μὲ πλάκα τὸν ἈιΓιώργη καβαλάρη στὸ στήθος, παλάσκες ἀσημένιες γιὰ τὰ βόλια και γιὰ τὸ μπαρούτι, ἀλυσίδες μὲ σουγιάδες ἀσημένιους, καλαμάρια ἀσημένια μὲ τὴν πένα μέσα, ποὺ ἔμπαιναν στὸ σελάχι, και χίλια δυὸ ἄλλα στολίδια γιὰ ἀνδρες, γυναικες και κορίτσια. Είχαν ἀκόμα και εἰκονίσματα ἀσημένια, χέρια και πόδια ἀσημένια και πολλά ἄλλα γιὰ τάματα...

Οἱ Σαμαρινιώτες μαχαιράδες και τουφεκτσῆδες πιὸ πέρα είχαν ἀπλωμένα στὶς τάβλες τους λογιδόν λογιδές τῆς τσέπης μαυρομάνικους ἀπό κέρατο τράγου ή κριαριοῦ, μαχαίρια γιὰ τίς νοικοκυρές και γιὰ τοὺς χαστάπηδες και κάθε εἰδούς μαχαίρια και χαντζάρια, μεγάλα και μικρά, γιαταγάνια μὲ ἀσημοκεντημένη λαβή, πάλες και πιστόλες, μὲ φηκάρια φλαμουριδάς και δεσμίματα συρματένια. Είχαν ἀκόμα οἱ τουφεκτσῆδες και ντουφέκια και τρομπόνια τῆς ἐποχῆς, δλα γιὰ τοὺς κλέφτες και τοὺς ἀρματολούς.

Πιὸ ἐκεῖ, οἱ τεχνίτες σαμαράδες ἀπὸ τὸ Βελεστίνο ἀράδιαζαν τὰ σαμάρια γιὰ ἄλογα, μουλάρια και γαϊδούρια, μὲ σταυρούς και κίτρινα καρφιά γιὰ στολίδι, σέλες ἀπό βιδέλιο ή χοιρινὸ δέρμα γιὰ τοὺς μερακλῆδες

καβαλάρηδες, καπίστρια και γκέμια μέ μπρισιμένιες φούντες και χάντρες παρδαλές γιά τούς μπέδηδες, τούς σπαχῆδες και τούς ἄρματολούς, χυλινούς και ζιγκιά μπρούντζινα και σιδερένια, τριχιές γιά φόρτωμα, κιουστέκια γιά τὸ ραβάνι τῶν ἀλόγων και δόκανα γιά τὸ περδίκλωμα τῶν ζωντανῶν, γιά νὰ μήν ξεμακραίνουν ἀπὸ τὸν αὐλαγά τὸν σπιτιοῦ.

Δὲν ἔλειπαν ἀπὸ τὸ πανηγύρι καὶ οἱ τσιγγάνες, ποὺ πουλοῦσαν καλάθια καὶ καλαθάκια, ἀπὸ καλάμια και λυγαριές ἢ καὶ ίτιές, πανέρια και κανίστρες γιά τὴν πλύση τῆς νοικοκυρᾶς, κοφίνια, κόφες και κουσιόρες γιά τὸν τρύγο, σίτες συρματένιες γιά τὸ ἀλέωρι τοῦ φωμιοῦ και μεταξωτές κρηστάρες γιά τὶς λειτουργιές, κόσκινα και δρυμόνια γιά τὸ λίχνισμα.

Δὲν πρέπει νὰ ξεχάσουμε δὲν σὲ κάποια ἄκρη ἐκεῖ στηνόταν και δ σιδερωτής, ποὺ σιδέρωνε τὰ στραπατσαρισμένο φέσια τῶν ἀγάδων, γιατὶ τὰ φέσια τους οἱ χριστιανοί, δχι μονάχα δὲν τὰ σιδέρωναν, ἀλλὰ και τὰ τσάκιζαν στραβά πρὸς τὴν ἄριστερή μεριά, δπου κρεμόταν και ἡ φούντα, ἔτσι γιά μεράκι.

Στὴ συνέχεια πιὸ πέρα οἱ χωριάτες ἀνοιγαν τὰ σακιά τους μὲ τὰ γεννήματά τους, ποὺ είχαν γιά πούλημα, σιτάρι, καλαμπόκι, σμιγό, σίκαλη-βρώμη, κριθάρι και κάθε είδους δσπρια, ἐνῷ πολλές γυναίκες ἔφερναν κανένυ τουλούμι τυρὶ ἢ βούτυρο ἢ μπάτζιο, ἐνῷ ἄλλες κουβαλοῦσαν τὰ κοτόπουλά τους και τὰ αὐγά τους.

Πιὸ πέρα, λίγο πιὸ μακριά, στὸν Μερά, ἀπλωνόταν τὸ «Ἄτ Παζάρ», τὸ «Ἀλογοπάζαρο», ποὺ δὲν ήταν μόνο ἀλογοπάζαρο, ἀλλὰ παζάρι γιά κάθε είδους ζωοῦ.

Ἐκεῖ μποροῦσε δ καθένας νὰ ίδει και νὰ διαλέξει μονιλάρια ἀπὸ τὴ Λιαπούρια μὲ στρογγυλά καπούλια, δυάρικα και τριάρικα, σαμαρωμένα και ξεσαμάρωτα, βόδια μακροκέρατα ἀπὸ τὴ Βέροια, ἀγελάδια, δαμάλια και μοσχάρια ἀπὸ τὴ Γκιουμονιτζίνα (Κομοτηνή), ἀλογα βαρβάτα και ἀβάστατα ἀπὸ τὴ Θεσσαλία και γαϊδούρια Κυπραίκα, βαρβάτα γιά νταμάρι και πολλὰ πρόβατα, ἀρνιά, γίδια και κατσίκια γιά «έχω» και γιά κρέας. Είχαν ἐκεῖ ἀκόμα γουρούνια, σκρόφες και γκουτσούνια γιά πάχυνση και σφάξιμο τὰ Χριστούγεννα.

Μέσα στὸ «Ἄτ Παζάρ» τριγυρνοῦσαν οἱ τσαμπάσηδες μὲ σπιρούνια στὰ κορδέλια τους, ποὺ και τότε, δπως και σήμερα, οἱ περισσότεροι ήσαν γύψιτοι (άτσιγγανοι).

3. Σὲ δλόκληρη τὴν περιοχὴ τοῦ παζαριοῦ ήσαν στήμένα ἔνα σωρὸ τσαρδάκια ἀπὸ κλαδιά γιά σκιά, μὲ ψηταριές και πάγκους και τραπέζια ἀπὸ σανίδια «ἄκρες» γιά νὰ κάθεται και νὰ σερβίρεται ὁ κόσμος.

Ο καθένας, ποὺ τελείωνε τὴ δουλειά του, ξεπουλοῦσε και ψωνίζε, πήγαινε ἐκεῖ γιά νὰ πάρει μεζέ κοκορέτσι ἢ νεφραμιά ἢ κανένα πλευρὸ

καὶ νὰ πιεῖ Σιατιστινό ή Ζαλοβίτικο ή Σπηλιώτικο κρασί, κόκκινο ή μαύρο, ἐνῷ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά λαλοῦσαν τὰ δρυανα. Κι δταν πολλοὶ ζωηροὶ ἔρχονταν στὸ κέφι, ἕρχιζε δὲ χορός, ποὺ συνεχίζοταν δλη τῇ νύχτᾳ.

Οἱ ἀγάδες, ποὺ δὲν τοὺς ἐπέτρεπε ἡ θρηκεία τους νά πίνουν οἰνοπνεύματα, προτιμοῦσαν νά παίρνουν τὸν «καϊβέ» τους «τσόκ σεκερλή» καὶ «τσόκ καϊμακλή» καθισμένοι κατάχαμα σταυροπόδι στὶς κλαδαριές, ποὺ καφετζῆδες Τούρκοι ἀπὸ τὰ Γρεβενά μὲ μεγάλη μαστοριά ἔψηναν.

Δὲν ἔλειπαν ἀπὸ τὸ πανηγύρι καὶ τὰ δροσιστικά, κρύο νερό καὶ αὐτοσχέδιο πολύχρωμο «κμπούζι» ἔκεινου τοῦ καιροῦ. Χαρακτηριστικό ἦταν τὸ φυσικὸ χιόνι, ποὺ σὲ τραγομαλλίσια σακιά κουβαλοῦσαν δλη νύχτα οἱ Σπηλιώτες καὶ οἱ Τιστιώτες ἀπὸ τὰ χωριά τους, βγάζοντάς το ἀπὸ τὶς τρύπες τῶν βράχων τοῦ "Ορλιακα καὶ τὸ πουλοῦσαν ἵνα μετελίκι τὴν τσιάφκα.

Τὴ δεύτερη ἑβδομάδα, ποὺ σχολοῦσε τὸ «Ἄτ Παζάρ», δὲ κόσμος δλος γλεντοῦσε, δσο μποροῦσε. Καὶ τὶς χρονιές ποὺ είχαν ήσυχα, γιατὶ τὶς περισσότερες φορὲς είχαν «άνταρούες», καὶ ή γῆς ἔφερνε καλὴ σοδειά, οἱ πραματευτάδες ἔκαμναν χρυσές δουλειές καὶ δλος δὲ κόσμος ἔφευγε εὐχαριστημένος.

ΕΠΕΞΗΓΗΜΑΤΙΚΟ ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

ἀγιάνης, δ: Τοπικός ἐκπρόσωπος τοῦ σουλτάνου καὶ ἐλεγκτής στὰ τοπικὰ κρατικά δργανα. 'Απὸ δ, τι ἔρουμε, στὴ Δυτικὴ Μακεδονίᾳ ὑπῆρχαν ἀγιάνηδες στὰ Γρεβενά, στὸ Λιψίστι (Νεάπολις), στὴν Καστοριά, στὰ Σέρβια, στὴ Μπίγλιστα καὶ στὸ Καιζλάρ (Πτολεμαΐδα).

ἄκρες (σανίδια), οἱ: «Σανίδια ἄκρες» ἐλεγαν τὰ σανίδια ποὺ ἔβγαιναν ἀπὸ τὸ δρθογώνισμα τοῦ κορμοῦ τοῦ δένδρου. 'Απὸ τῇ μιᾷ τῆς πλευρᾶς ἡ «ἄκρη» ἦταν ἐπίπεδη καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη κυρτή, δπως ὁ φυτικὸς κορμὸς τοῦ δένδρου. Οἱ καλύβες τῶν πριονάδων μέσα στὰ δάση καὶ πολλὰ σπίτια σὲ δρεινά χωριά τὰ σκεπάζουν μὲ «ἄκρες» καρφωμένες ἐναλλάξ, ἔτσι ποὺ τὸ κυρτό μέρος γά είναι πάντοτε ἀπὸ πάνω γιὰ νὰ κυλοῦν τὰ νερά τῆς βροχῆς.

ἀνέμη, ἥ: Τὸ σπιτικὸ ἐκείνο σύνεργο ποὺ χρησιμοποιοῦν οἱ γυναῖκες βάζοντας πάνω του τὴν κούκλα τοῦ νήματος ποὺ θέλουν νὰ κουβαριάσουν.

ἀνταρσία, ἥ: Μὲ αὐτὴ τῇ λέξῃ χαρακτήριζαν κάθε ἐμπόλεμη κατάσταση ποὺ ὀφειλόταν εἴτε σὲ πόλεμο τῆς τουρκικῆς αὐτοκρατορίας, εἴτε σὲ ἐπανάσταση, εἴτε καὶ σὲ ἐπιδρομὴ Ἀρβανιτάδων.

ἀντιρί, τό: 'Ανδρικὸ ἔξωτερικὸ ρούχο (σὰν τὸν χιτώνα τῶν ἀρχαίων), μέχρι σχεδὸν τὸν ἀστράγαλο. 'Εκλεινε μπροστὰ μὲ πλατιὰ ἀναδιπλωση. Είχε κοινπιά ὡς τῇ μέση, δπου ζωνόταν τὸ ζουνάρι, ποὺ ἀνάλογα μὲ τὴν πολυτέλειά του ἔδειχνε καὶ τὸν βαθμὸ τῆς κοινωνικῆς θέσης, ἀρχοντιᾶς καὶ πλούτου. 'Ηταν ρούχο κυρίως ἀστῶν χριστιανῶν καὶ μουσουλμάνων.

ἀντί, τό: 'Εργαλείο τοῦ ἀργαλειοῦ. 'Ενα κυλινδρικὸ ξύλο, μὲ μῆκος 1,10-1,20 μ. καὶ διάμετρο 12-15 ἑκ. Πάνω στὸ «ἀντί» τυλιγόταν τὸ στημόνι γιὰ νὰ μπεῖ στὸν ἀργαλείο γιὰ υφανση. 'Ενα δεύτερο «ἀντί» τύλιγε τὸ υφασμα μετά τὴν υφανση. Καὶ τρίτο «ἀντί» βοηθοῦσε στὸν ἀργαλείο τὸ δύμαλὸ ἔξτριλγμα τοῦ νήματος τοῦ στημονιοῦ. Τὸ ἵδιο γίνεται καὶ στοὺς σημερινοὺς ἀργαλειούς.

ἀροτρόποντα, τά: Τὸ μαλλί ἀπὸ τὸ πρῶτο κούρεμα τῶν ἀρνιδών. Είναι πολὺ μαλακὸ καὶ ἀφράτο, ἀλλὰ καὶ πολὺ κοντό. Τὸ χρησιμοποιοῦσαν καὶ τὸ χρησιμοποιοῦν σὲ δευτέρας ποιότητος υφάσματα (σαμαρσκούτια κ.α.) ἡ σὲ πρόσμιξη μὲ ἄλλα μαλλιά.

αῖθλαγάς, δ: Τὸ συνεχόμενο συνήθως μὲ τὴν αὐλή τοῦ σπιτιοῦ μικρὸ κομμάτι χωραφιοῦ, ποὺ καλὰ κοπρισμένο σπερνόταν γιὰ γρασίδι (κρι-

θάρι), γιατί νά βοσκήσουν τά γεννημένα πρόβατα τίς πρώτες μέρες μετά τή γέννα.

Βαλανάδες, οί: 'Εξισλαμισμένοι γηγενεῖς Έλληνες χριστιανοί, ποὺ ὁ ἔξι-
σλαμισμός τους ἔγινε κατά τὸν τελευταῖον αἰῶνας τῆς τουρκοκρα-
τίας. Μέχρι ποὺ ἐφυγαν μὲ τὴν ἀνταλλαγὴ στὰ 1924 μιλοῦσαν μονά-
χα Ἑλληνικά, γιατὶ δὲν ἔμαθαν ποτὲ τουρκικά.

βαριά, ἡ: Μεγάλο καὶ βαρὺ σφυρί, ποὺ τὸ χειριζόταν ὁ βιοθός τοῦ μά-
στορα σιδερᾶ. Τῇ σήκωνε μὲ τὰ δύο του χέρια καὶ χτυποῦσε τὸ πυρα-
κτωμένο ἀντικείμενο στὸ ἄμδον ἐναλλάξ μὲ τὸ μάστορά του, ποὺ μὲ
τὸ ἀριστερό του χέρι χειριζόταν τὴ μασιὰ μὲ τὸ κατασκεύασμα καὶ
μὲ τὸ ἄλλο, τὸ δεξῖ, τὸ κανονικὸ σφυρί του.

βιδούρα, ἡ: Πλατὺ ἔύλινο δοχεῖο ἀπὸ δούνγες, ἀνοιχτὸ καὶ χαμηλό, μι-
κρότερο ἀπὸ τὴν καρδάρα. Χρησίμευε στὸ ἄρμεγμα τὸν ζωντανὸν,
βιοτσέλη, τὸ ἡ βιοτσέλα, ἡ: Μικρὸ σχετικός ἔύλινο δοχεῖο, στρογγυλό,
ἀπὸ δούνγες, γιὰ τὴ μεταφορὰ τοῦ νεροῦ. Εἶχε διάφορα σχήματα καὶ
ἔφερε πολλὰ κεντήματα πάνω στὶς δούνγες μὲ μπρούντζινα καρφιά.

γάστρα, ἡ: 'Ημισφαιρικό, μὲ διάμετρο 70-80 ἑκ., τσίγκινο σκεῦος, ποὺ
τὸ χρησιμοποιοῦν ἄκόμα καὶ σήμερα, γιὰ νὰ ψένονταν στὴ φωτιὰ τοῦ
«μαγειρειοῦ» πίτες καὶ ἄρνια καὶ κατσίκια. Στὴν κορυφὴ εἶχε ἔνα
χερούλι καὶ πάνω του ἔβαζαν ἔνα τσέρκι βαρελιοῦ γιὰ νὰ συγκρατεῖ
τὴ χόβιολη στὸ ψήσιμο.

γκιορτάνι, τό: Σειρὰ ἀπὸ φλουριά ἡ ἀπὸ αὐστριακὰ ντουμπλόνια περα-
σμένα σὲ χρυσὴ ἀλυσίδα (καδένα). Τὸ περνοῦσαν στὸν λαιμὸ ἡ τὸ
κάρφωναν πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο στὸ φέσι ἡ στὸ φάκιόλι τῆς γυναικας
ἡ τοῦ κοριτσιοῦ ἡ τῆς νύφης.

γκιούμι, τό: Συνήθως μεγάλο φορητὸ χάλκινο κασσιτερωμένο δοχεῖο,
φαρδὸν κάτω καὶ στεγὸ στὸν λαιμό, δπου καὶ τὸ χερούλι. Τὸ χρησι-
μοποιοῦσαν καὶ τὸ χρησιμοποιοῦν καὶ σήμερα στὰ χωριά γιὰ τὴ
μεταφορὰ νεροῦ.

γρόσι, τό: Τὸ ἔνα ἐκατοστὸ τῆς χρυσῆς τουρκικῆς λίρας. 'Ένα γρόσι εἶχε
συράντα παράδες. Τὸ μικρότερο μεταλλικὸ κέρμα ἦταν τὸ μετελίκι,
ποὺ εἶχε δέκα παράδες.

δικέλι, τό ἡ δικέλα, ἡ: Σκαπτικὸ ἔργαλείο τοῦ χεριοῦ. Μακρὺ στειλιάρι
καὶ δυὸ σιδερένια σκέλη μπροστὰ γιὰ τὸ σκάψιμο. Μὲ αὐτὸ ἔσκαβαν
τὰ ἀμπέλια.

δίμυτο, τό: Μάλλινο χωρικὸ ὄφασμα τοῦ ἀργαλειοῦ, ὄφασμένο πυκνά
μὲ τέσσερα μιτάρια. 'Ηταν τὸ βασικὸ ὄφασμα γιὰ τὰ ροῦχα τῶν χω-
ρικῶν, πολὺ στερεό, σὲ ἀσπρό ἡ μαδρο ἡ λουλακίσιο χρῶμα.

διχούλι, τὸ ἡ διχούλα, ἡ: Ξύλινο μακρὺ γεωργικὸ ἔργαλεῖο, ποὺ κατέληγε σὲ δυὸ σκέλη (τσατάλια) ξύλινα ἡ σιδερένια, σὰν μεγάλο πηρούνι.

Μὲ αὐτὸ γυρίζουν καὶ ἀνικατῶνουν τὸ κομμένο τριφύλλι ἢ χορτάρι γιὰ νὰ ξεραθεῖ στὸν ήλιο. Καὶ μὲ αὐτὸ πάλι φορτώνουν στὰ κάρα τὸ χορτάρι ἢ τὸ τριφύλλι καὶ τὰ δεμάτια τοῦ θερισμένου σταριοῦ.

δόξανο, τό: Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς σιδεροπαγίδες γιὰ τὰ ὅγρια θηρία, ἡ λέξη σημαίνει καὶ ἕνα εἰδὸς ποδοπέδης, ποὺ δένουν τὸ ἕνα κοντά στὸ ἄλλο τὰ δυὸ μπροστινὰ πόδια τῶν μεγάλων ζώων, γιὰ νὰ μὴν μποροῦν νὰ τρέξουν καὶ νὰ ἀπομακρυνθοῦν ἀπὸ ἑκεῖ διπού δ νοικοκύρης τὰ βάζει νὰ βοσκήσουν.

δρυμόνι, τό: Μεγάλο κόσκινο γιὰ κοσκίνισμα τῶν δημητριακῶν καὶ διστρίων. Οἱ τρύπες του ἔχουν μέγεθος ἀνάλογο μὲ τὸ προϊόν ποὺ πρόκειται νὰ κοσκίνισθει.

ζαπτιές, δ: Τούρκος χωροφύλακας. Λεγόταν καὶ τζανταρμάς.

ζηγκιά, τά: οἱ ἀναβολεῖς.

κακάβι, τό: Χάλκινο κασσίτερωμένο σπιτικὸ σκεύος στὸ μέγεθος καὶ στὸ σχῆμα περίπου τοῦ τέντζερη. Χερούλι κινητὸ διαμετρικό. Σὲ μεγέθη διάφορα, ἀνάλογα μὲ τὴ χρήση.

καραβάνι, τό: Ὁργανωμένη δμάδα ἀπὸ πολλὰ ζῶα φόρτου, βασικὰ μουλάρια, γιὰ τὶς μαζικὲς μεταφορές ἀνθρώπων καὶ ἐμπορευμάτων.

καρδάρα, ἥ: Ξύλινο ἀπὸ δούνγες δοχεῖο, πλατὺ καὶ χαμηλό, παρόμοιο μὲ τὴ βιδούρα, ἀλλὰ πολὺ μεγαλύτερο. Εἶναι σκεύος τυροκομείου.

καρούλια, τά: Ξύλινες ἥ καὶ σιδερένιες μικρές τροχαλίες τοῦ ἀργαλειοῦ, συνήθως μὲ διοὺ τροχούς, διπού περνοῦν τὰ σχοινιά γιὰ νὰ μποροῦν νὰ ἀνεβοκατεβαίνουν τὰ μιτάρια.

κατασάρκο, τό: Ἐτσι ἔλεγαν κάποτε τὴ σημερινὴ ξενικὴ φανέλα. Τὸ ἴδιο δνομα είχε καὶ τὸ ὄφασμα, τοῦ ἀργαλειοῦ καὶ αὐτὸ, ποὺ ἔραβαν τὰ κατασάρκα. Ἡταν ὄφασμα μονόκλωνο, μὲ στημόνι βαμβακερὸ καὶ ὄφαδι ἀπὸ πολὺ ψιλογνυσμένο καὶ ἀπαλὸ (ροῦντο) μαλλί, γιὰ ν' ἀπορροφάει τὸν ίδρωτα.

καρτάνι, τό: Παρόμοιο ροῦχο σὰν τὸ ἀντερί, ἀλλὰ πολὺ κοντύτερο καὶ πολυτελέστερο, ἀνάλογο μὲ τὴν κοινωνικὴ τάξη καὶ τὸν πλούτο ἐκείνου ποὺ τὸ φοροῦσε ἢ τὸν στρατιωτικὸ βαθμὸ ποὺ είχε.

κινουστέκια, τά: Τὰ μαστορεμένα ἔκεινα σχοινιά, ποὺ ἔδεναν τὰ πόδια τοῦ ἀλόγου, τὸ δεξὶ ἐμπρός μὲ τὸ δεξὶ πίσω καὶ τὸ ἴδιο ἀριστερά, γιὰ νὰ μάθει τὸ ὄλογο «κραβάνι» (πλαγιοτροχασμό), ποὺ ἦταν ἀπαραίτητο γιὰ τὰ περήφανα ἀτια καὶ τοὺς λεβέντες καβαλάρηδες.

κλαδαριές, οἱ: Φουντωτές κλάρες, κυρίως ἀπὸ θαμνόδεις δρῦς, γιὰ νὰ σκεπάζουν τὰ τσαρδάκια καὶ νὰ στρώνουν κάτω γιὰ νὰ καθίσουν οἱ ἀγά-

δες και νά πάρουν τόν «καϊβέ» τους ή τά «σερμπέτια» τους.

χλειδοπίνακο, τό ή **ξυλοπίνακο**, τό: 'Η λέξη τό δομολογεῖ. Ξύλινο πιάτο σχεδόν σε ήμισφαίριο σχήμα, μέ καπάκι άλλο ήμισφαίριο, πού έσφριγ-
γε σφιχτά τό ένα στό άλλο, σχηματίζοντας σχεδόν μιά σφαίρα. Τό
μαστόρευαν κυρίως άπο πλατάνι, κόβοντας τά σφαιρικά έξογκώματα
τού κορμού του. Μέσα σ' αυτό φύλαγαν τό προσφάγι τους οι ταξι-
διῶτες, οι κυρατζήδες και οι τσοπαναραΐοι.'

χοπάρα, ή: "Ενα είδος σκάψης άπο σανίδια ή άπο σκαμμένο κορμό δέν-
δρου, χωρίς καρφώματα κ.λ. Οι νοικοκυρές τή χρησιμοποιούσαν
κυρίως γιά τήν πλύση, τήν μπουγάδα.

χόπαρος, δ: Ξύλινο έργαλεο, πενήντα μέ έξηντα πόντους μάκρος, βαρύ,
πλατυσμένο άπο τή μιά σκρη και μέ λαβή στήν άλλη. Μέ αυτό κο-
πανούσαν τά ροῦχα πλένοντάς τα στή βρύση ή στό ποτάμι. Μέ αυτό
κοπανούσαν τά κορίτσια και τό πανί, πού έπι ήμέρες προσπαθούσαν
νά τό λευκάνουν δσο μπορούσαν περισσότερο, γιά τίς φουστανέλες
τών δικῶν τους ή και γιά τά προικιά τους.

χοφδέλια, τά: Τά παπούτσια. Κυρίως τά ψηλά, τά στιβάλια.

χοσιά, ή: Μεγάλο δρεπάνι, πού προσαρμόζεται σε μεγάλο στειλιάρι.
Τό χειρίζονταν μέ τά δυό χέρια και έκοβαν τό τριφύλλι και τό χόρτο.
Μέ αυτό τό δρεπάνι παρασταίνουν τόν Χάρο.

χουντουράς, δ: Ιδιωματική προσωνυμία τού παπούτση.

χουνιώρα, ή: Μεγάλο κοφίνι άπο καλάμια και λυγαριές ή μονάχα άπο
λυγαριές ή μονάχα άπο ίτιές (κλαίουσες), γιά τή μεταφορά τών στα-
φυλιών ή και άλλων πραγμάτων.

χουτσής, δ: Σπαστός σε δυό γωνίες σιδερένιος ήξονας, μέ διάμετρο τρία
έκατοστά περίπου. Τόν χρησιμοποιούσαν και τόν χρησιμοποιούν
στά ίδροπρίονα, πούν εκαμναν μόνοι τους οι πριωνάδες, γιά νά με-
τατρέψουν τήν περιστροφική κίνηση τής φτερωτής σε εύθυγραμμη-

κόφα, ή: Αυτό τό δνομα τό έχουν δυό διαφορετικά άντικείμενα. Πρώτα
πρώτα έλεγαν «κόφια» και τήν «τσότρα», έκεινο τό ξύλινο δοχείο
πού πλινανε κρασί στούς γάμους και τά πανηγύρια. Οι «μπρατζίμοι»
τό πρόσφεραν στούς συμπεθέρους, δταν ήθελαν νά άναγγείλουν δτι
είναι κοντά ή πουπή τού γαμπρού, πού έρχεται νά πάρει τή νύφη.
Κόφα έλεγαν έπισης τό μεγάλο κοφίνι γιά τά σταφύλια.

χυρατζής, δ: Ό άγωγιάτης, δ ιδιοκτήτης κτηνῶν φόρτου, πού τά έργαζό-
ταν μόνος του και μετεγχε στά καραβάνια. Τόν έλεγαν και «καρβα-
νάρο».

χωλόκουρα, τά: Πριν άπο τόν κονρο, μόλις φθάνει ή άνοιξη, έλαφρώνοιν
τά πρόβατα άπο τίς τούφες τών μαλλιών τους, πού κρέμονται στήν

κοιλιά και στά καπούλια. Είναι μαλλιά δεύτερης ποιότητος, για δεύτερης ποιότητος ύφασματα.

λεγγέρι, τό: Χάλκινο κασσίτερωμένο πιάτο σε διάφορα μεγέθη. Δεν ήταν απαραίτητο νά είναι υονάχυ γιατί ένα απομό.

λελέκι, τό \bar{f} λέλεκας, δ: 'Εδώ δὲν πρόκειται για τὸν πελαργό. 'Εδῶ πρόκειται για ένα είδος δρεπανιού, μὲ πολὺ μακρὺ λαιμὸν καὶ χερούλι. Τὸ προτιμόσταν οἱ θεριστάδες τῆς Θεσσαλίας.

λιάρα, ἥ: Είναι τὸ ίδιορρυθμό γκρίζο χρώμα πού ἔχουν μερικά γίδια—ὅλα τῆς Πίνδου. 'Απὸ αὐτὸν τὸ τραγόμαλλο γίνονταν καὶ γίνονται οἱ καλύτερες κάπες.

λισγάρι, τό: Σκαπτικὸν ἔργαλειον. Μοιάζει στὸ φτυάρι, ἀλλὰ είναι πολὺ στερεότερο ἀπὸ ἐκεῖνο. Μὲ αὐτὸν ἐσκαβαν τὰ μαλακὰ χώματα, στοὺς κήπους καὶ δημοσίου χώρους δὲν «ἔπαιρνε» ἀλλέτρι. Τὸ ἔχωναν στὸ χῶμα μὲ τὴν πίεση τοῦ ποδιοῦ.

μαντζούνι, τό: Τὸ γιατρικό, τὸ φάρμακο, τὸ θεραπευτικό ίδιοσκεύασμα. **μασιά,** ἥ: 'Η τσιμπίδα γιατί τὸ τζάκι, ἡ πυράγρα.

μαστίχα, ἥ: 'Εδῶ πρόκειται για ένα είδος ζαχαρωτοῦ μὲ ζάχαρη, νιζεστὲ καὶ λίγη μαστίχα, χιωτικὴ, για νά τοῦ δίνει ἐλαστικότητα. Τοῦ ἔδιναν πολτώδη μορφὴ καὶ οἱ Γκέγκηδες τὴν τοποθετοῦσαν πάνω σ' ἔνα μακρὺ ἔγχο, σᾶν φορνόδεξιο. 'Απὸ ἐκεῖ μαδοῦσαν, μποροῦμε νά ποῦμε, μὲ τὰ χέρια τους οἱ Γκέγκηδες ἔνα μακρὸν σᾶν κορδόνι ζαχαρωτὸ σὲ μέγεθος ἀνάλογο μὲ τὸ κέρμα, πού θὰ ἔδιδε δὲ κάθε μικρὸς ἀγοραστῆς.

μεντέρι, τό: Σανιδένιος φαρδὺς πάγκος, χωρὶς ἀκονιμπιστάρι στὴν πλάτη, στρωμένος πάντοτε μὲ δμορφο κιλίμι. Στὸν τοίχο, στὴν πλάτη ἔβαζαν δμορφὴ ψφαντή μπαντανία, μὲ ώρασα κεντήματα. Συνήθως ἐμπαιναν δύο μεντέρια, τὸ ένα ἀπὸ τὴν μιὰ καὶ τὸ ἄλλο ἀπὸ τὴν ἄλλη μενιά (κόχη) τοῦ τζακιοῦ.

μετελλί, τό: Τὸ εὐτελέστερο ἀπὸ τὰ τουρκικὰ νομίσματα. 'Αντιστοιχοῦσε μὲ δέκα παράδες, δηλαδὴ τὸ ένα τέταρτο τοῦ γροσιοῦ.

μιτάρι, τό: 'Εξάρτημα τοῦ χιωτικοῦ ὀργαλειοῦ. 'Αποτελεῖται ἀπὸ δυὸ γερὲς βέργες, σὲ ἀπόσταση εἰκοσι ἑκατοστῶν ἡ μία ἀπὸ τὴν ἄλλη, ποὺ συνδέονται μεταξὺ τους μὲ θηλιές ἀπὸ χοντρὸ εἰδικὸ σπάγγο. Μέσα ἀπὸ αὐτές τὶς θηλιές περνοῦν τὸ στημόνι γιατί νά παρασύρεται καὶ ἀνεβαινοκατεβαίνει μὲ τὰ μιτάρια.

μπακράτσι, τό: Παρόμοιο, ἀλλὰ μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ κακάβι, ποὺ ἀναφέρεται μὲ προηγουμένως.

μπίκα, ἥ: Τὸ πιὸ μεγάλο ἀπὸ τὰ μαῦρα τσίγκινα σφαιροειδή κουδούνια, μὲ ἥχο βαρὺ καὶ δυνατό. Τὸ κρεμοῦσαν στὰ διαλεγμένα ἐκεῖνα τρα-

γιά, τὰ γκεσέμια, κατά τὴν ἔμπειρην καὶ τὴν φθινοπωρινὴν μετακίνησην τῶν κοπαδίων ἀπὸ τοὺς κάμπους στὰ βουνά. Σὲ πολλὰ μέρη τῆς Κεντρικῆς Εύρωπης τὴν κρεμοῦν καὶ στὶς ἀγελάδες.

μπιλιτζίκι, τό: Τὸ βραχιόλι.

μπρισίμι, τό: Κλωστή ἀπὸ πολὺ στριμμένο μετάξι.

μπροστάρι, τό: Τὸ μπροστινὸ δρυῖο σανίδι τοῦ σκελετοῦ (ξυλίκι) τοῦ σαμαριοῦ. Μαζὶ μὲ τὰ «κουτσάκια» τοῦ πίσω μέρους χρησίμευαν γιὰ νὰ στηρίζονται τὰ «παΐδια» τοῦ σαμαριοῦ.

νταμάρι, τό: Ἡ ράτσα, τὸ εἰδος, ἡ φυλή.

ντόγκα, ἥ: Βελέντζα χωρὶς φλόκο.

ντονυμπλόνι, τό: Μὲ μικρὸ ἀριθμὸ καρατιῶν χρυσό, μεγάλο στὸ μέγεθος, νόμισμα. Ἡταν στὸ μέγεθος τοῦ πεντόλιρου ἥ καὶ μεγαλύτερο. Κυρίως ἡταν αὐστριακό.

ξυλόχτενο, τό: Βαρὺ ξύλινο (δόξις) ἐργαλεῖο τοῦ ἀργαλειοῦ. Σ' αὐτὸ προσαρμοζόταν τὸ «χτένι» γιὰ νὰ χτυπιέται καὶ νὰ σφίγγει τὸ ὑφάδι στὸ στημόνι.

δτλάκι, τό: Τουρκικὴ λέξη. Τὸ δίκαιωμα βοσκῆς σὲ ἓνα λιβάδι γιὰ λίγες μέρες. Ἐφαρμοζόταν καὶ στὰ κοπάδια τῶν Βλάχων, δταν τὴν ἄνοιξη ἥ τὸ φθινόπωρο περνοῦσαν ἀπὸ τὴν περιοχὴ ἄλλων χωριῶν.

παγάς, ὁ: Τὸ ἔνα τεσταρακοστὸ τοῦ γροσίου. Ἐκατὸ γρόσια μιὰ χρυσὴ λίρα.

πατῆστρες, οἱ: Ἐργαλεῖα τοῦ ἀργαλειοῦ. Δυσὸ ἥ τέσσερις σὲ κάθε ἀργαλεῖο ἡταν ἀπαραίτητα δεμένες μὲ τὰ μιτάρια καὶ τὰ καρούλια. Οἱ πατῆστρες ἡσαν τὰ πλανισμένα μικρὰ σανίδια ποὺ βρίσκονταν κάτω στὰ πόδια τῆς ὑφάντρας. Σὲ κάθε ἔνα ρίξιμο τῆς σατίας ἥ ὑφάντρα πατοῦσε μὲ τὸ πόδι τῆς τῇ μιᾷ πατῆστρᾳ, ἔτσι ποὺ τὸ μιτάρι μὲ τὸ στημόνι νὰ ἐνσωματώσει τὸ ὑφάδι τῆς σατίας.

πιβάνια, τά: Ἀλλῃ δνομασίᾳ γιὰ τὰ κιουστέκια ποὺ προυναφέραμε.

πούλιες, οἱ: Ἐδδ ἀφοροῦν ὥριτα σχεδιάσματα ποὺ ἐπλεκαν οἱ γυναικεῖς—οἱ Βλάχες κυρίως—στὶς μάλλινες γυναικείες κάλτσες. Οἱ πούλιες αὐτές παρίσταναν κόκκινα πουλάκια σὲ διπλό φόντο ἥ ἀντίθετα καὶ τὰ ἐπλεκαν ἔτσι ὅστε νὰ πέσουν στὸ ἐσωτερικὸ καὶ στὸ ἐξωτερικὸ τοῦ ἀστράγαλου.

πουλτούρι, τό: Ἡ ἑθνικὴ ἐνδυμασία τῶν Γκέγκηδων τῆς Ἀχρίδας καὶ τῆς Ντιμπρας, ἀπὸ δίμιτο κρουστό καὶ λεπτούφασμένο. Τὸ σακάκι, σὰν τὰ σημερινὰ μπουφάν περίπου, καὶ παρόδιο σαλβάρι, παράξενης δμως γιὰ ἐμᾶς κοπῆς. Εἶχε χρόμα βαθὺ καρυδί μὲ βαριὰ κεντήματα ἀπὸ μπρισίμι τοῦ ίδιου χρώματος.

φαβάνι, τό: "Ο πλαγιοτροχασμός.

φοκόπουλο, τό: Κυρτό, μεγάλο και βαρύ κλαδευτήρι.

σάμσμα, τό ή *σάσμα*, ή: Χονδρό και βαρύ ύφαντό στρωσίδι από τραγόμαλλο. Πολύ ζεστό για τὸν χειμώνα.

σακοράφα, ή: "Η λέξη τό δηλώνει. Μεγάλη βελόνα μὲ φαρδού μάτι γιὰ νὰ ράβουν τὰ σακιά και ἄλλα χοντρά πράγματα.

σαμαρσκανίτι, τό: "Η λέξη τό δηλώνει. "Υφασμα ἀπό ἀρνοπόκια ή ἀπό ἄλλα σκάρτα μαλλιά ποὺ ντύνουν οἱ σαμαράδες τὴ μέσα ἐπιφάνεια τοῦ σαμαριοῦ, αὐτὴ ποὺ ἔρχεται σ' ἐπαφή μὲ τὸ σῶμα τοῦ ζώου.

σάρικα, ή: "Αγδρικὴ ή γυναικεία. Τὸ βαρύτερο ἀπό δλα τὰ ροῦχα. Εἶχε τὴ θέση τοῦ σημερινοῦ παλτοῦ. "Ηταν ἀπό χονδρό δίμιτο μὲ μικρό φλόκο ἀπό μέσα γιὰ ζεστή. "Ασπρη γιὰ τοὺς ἄνδρες μὲ ἀσπρα σιρίτια και μαύρη γιὰ τὶς γυναικες μὲ κόκκινα σιρίτια.

σιγκούνι, τό, ή *σιγκούνα*, ή: Μάλλινο ἀπό λεπτὸ τρίκλωνο δίμιτο φόρεμα χωρὶς μανίκια. Τὸ φοροῦσαν και οἱ ἄνδρες και οἱ γυναικες σὲ διυφορετικὸ κόψιμο, πάνω ἀπὸ τὴν πουκαμίσα οἱ ἄνδρες και πάνω ἀπὸ τὸ φουστάνι οἱ γυναικες. Οἱ ἄνδρες τὸ φοροῦσαν ἀσπρο, χωρὶς νὰ ἀποκλειόταν τὸ μαύρο σὲ ἑκείνους ποὺ δούλευαν σὲ μουρτάρικες δουλειές, μὲ δριούχρωμα σιρίτια. Οἱ γυναικες τὸ φοροῦσαν μαύρο μὲ πολλὰ σιρίτια και μπριστιμένια κεντήματα.

σινι, τό: Μεγάλο ταψι μὲ χαμηλὸ γύρω χεῖλος.

σοφράζεις, δ: Τὸ χαμηλὸ τραπέζι τῶν χωρικῶν, διου τρώγουν σταυροπόδι, δῃ μὲ καθίσματα.

σπαχῆς, δ: "Ο φεουδάρχης, δι τιμαριοῦχος. "Ο σουλτάνος τοῦ παραχωροῦσε τσιφλίκι γιὰ ἐκμετάλλευση, μὲ τὴν ὑποχρέωση δπως στὴν ἐπιστράτευση παρουσιασθεῖ μὲ ἔναν δρισμένο ἀριθμὸ στρατιωτῶν, πεζῶν ή καβαλάρηδων, ἀνάλογο μὲ τὴν ἀπόδεση τοῦ τσιφλικίου ποιοῦ παρεχώρησε.

ταλαγάνι, τό: "Ενα είδος μαύρης κάπας ὑπαίθρου, γιὰ τὸ κρύο και τὴ βροχὴ, χωρὶς νὰ είναι κάπα τραγομαλλίσια. Ραβτόν απὸ μαύρο χονδρό, εἰδικὰ ύφασμένο, ύφασμα ἀπὸ μαλλὶ προβάτου (χωρὶς καθόλου τραγόμαλλο). Εἶχε κουκούλα και ἥταν ἀδιάβροχο.

τάλλαρος, δ: Ψηλὸς και στενὸς κάδος ἀπὸ δούγες δῖξις ή δρυός ή ρόμπολου. Πλατὺς κάτω και στενὸς ἐπάνω. "Έκει μέσα χτυποῦσαν τὸ γάλα γιὰ νὰ βγάλουν τὸ βούτυρο και νὰ μείνει η ντάλα (τὸ ξινόγαλο).

ταμπακάς, δ: "Ο βυρσοδέψης.

τέντα, ή: Μεγάλη μάλλινη και χρωματιστὴ μὲ ζωηρὰ τετράγωνα σχέδια χρωματιστὰ βελέντζα, χωρὶς φλόκο, χοντρή και ἀδιάβροχη. Μὲ μιὰ ή και περισσότερες ἀπὸ αὐτὲς ἔστηναν τὴ σκηνὴ τους οἱ Βλάχοι στὴ

διαδρομή πού ἔκαμπναν τὴν ἀνοιξη καὶ τὸ φθινόπωρο, δταν μετακίνουνταν στὰ βουνά καὶ στὰ χειμαδιά.

τερλίκια, τά: Γυναικεῖς παντόφλες γιὰ μέσα στὸ σπίτι ἀπὸ τσόχα ἢ ἄλλο χοντρὸ λουστάτο ὑφασμα, μὲ χίλια δυὸ κεντίδια. Τὰ φοροῦνσαν κυρίως οἱ χανούμισσες.

τξανταρμάς, ὁ: 'Ο χωροφύλακας τῆς καριέρας. Λεγόταν καὶ ζαπτιές.

τυλιγάδι, τό: 'Υφαντικὸ ἐργαλεῖο. 'Ενα ἔνδο σάν τὴ ρόκα τοῦ γνεσίματος. Μ' αὐτὸ τύλιγαν τὸ νῆμα σὲ κοῦκλες γιὰ νὰ τὸ πάνε γιὰ βάψιμο.

τριχούλι, τό ἢ τριχούλα, ἡ: Παρόμοιο μὲ τὸ διχούλι, ἄλλα μὲ τρία τσατάλια, γιὰ τὰ δεμάτια, γιὰ τὸ τριψύλλι καὶ γιὰ τὸ χορτάρι. Μπορεῖ νὰ είναι ἔντινο ἢ καὶ σιδερένιο.

τσαμπάσης, ὁ: 'Ο μεσίτης ἀγοραπωλησίας κυρίως μεγάλων ζώων, Γραφικὸς τύπος στὶς ἐμποροπανηγύρεις καὶ σήμερα ἀκόμα.

τσαντήρι, τό: Σκηνῆ, κυρίως ἀπὸ καραβόπανο, ἄλλα καὶ ἀπὸ ἄλλο χονδρὸ ἀδιάβροχο ὑφασμα. Κλασικὸ τσαντήρι είναι αὐτὸ τῶν τσιγγάνων. 'Αλλὰ καὶ οἱ μετακινούμενοι Βλάχοι καὶ Σαρακατσάνοι στὶς ἀνοιξιάτικες καὶ τὶς φθινοπωρινὲς μετακινήσεις τους ἔστηναν τσαντήρι στὸν δρόμο κάθε βράδου.

τσαρδάκι, τό: Σκιάδα ἀπὸ κλαδιὰ δένδρων.

τσάφκα, ἡ: Τὸ τάσι, τὸ κύπελλο, χαλκωμάτενιο καὶ κασσιτερωμένο. Δεμένο μὲ μακριὰ ἀλυσίδα βρισκόταν σὲ δλες τὶς βρύσες ποὺ βρίσκονταν πάνω στὸν μεγάλους δρόμους γιὰ νὰ δροσίζεται δ διαβάτης.

τσικέτο, τό: 'Ενα είδος γιλέκου γιὰ τὶς γυναικες, συνήθως τὶς νεαρές. 'Απὸ τσόχα ἢ ἀπὸ χονδρὴ φέλπα (βελονδό) σὲ σκούρους χρωματισμούς. Τὸ κόψιμό του ἦταν ἔτσι ποὺ νὰ προβάλλει κατάλληλα καὶ τὸ στήθος. 'Ηταν ἀνοικτὸ ἐμπρός καὶ κούμπωνε μονάχα κατὰ τὴ μέση μὲ 3-4 κουμπιὰ ἀσημένια (σὰν μικρὰ αὐγὰ πουλιῶν) μὲ θηλιές μπρισιμένιες μὲ φοντες στὴν ἄκρη. 'Ηταν βαριὰ κεντημένο μὲ μπρισιμένιες καὶ χρυσές κλωστές.

τσακρίκι, τό ἢ **τσικρίκα,** ἡ: 'Ἐργαλεῖο γνεσίματος μαλλιῶν, κυρίως γιὰ τὸ ὑφάδι. Γέμιζε ἐπίσης μὲ νῆμα τὶς συῖτες τοῦ ἀργαλειοῦ.

τσογάνη, τό: Κουδούνι μαστρο τσίγκινο, σὲ σχῆμα μπίκας, ποὺ ἀναφέρεται πιὸ πάνω. Είχε ἴδιορρυθμο κουδούνισμα σὲ πολλάσις τόνους καὶ τὸ κρεμούσαν στὸν λαιμὸ μικρῶν καὶ μεγάλων ζώων γιὰ νὰ μὴ τὰ χάνουν στὴ βοσκὴ οἱ ἴδιοκτῆτες τους.

τσότρα, ἡ: Ξύλινο δοχεῖο ἀπὸ δούγες, μικρὸ καὶ φορητό, κυρίως γιὰ κρασί. 'Ηταν παρόμοιας χρήστης μὲ τὴν κόφα.

τσουφάτια, τά: Οι κάλτσες.

φασκιά, ἡ: Λωρίδα ἐπεξεργασμένου δέρματος, χοιρινοῦ ἢ βοδινοῦ, 15-

20 έκατοστῶν πλάτους καὶ μῆκους δσο τὸ μῆκος τοῦ ζῶου, διπλωμένου περιελικτικά ἀνὰ 30-40 έκατοστά. Δὲν είχε τὴν ἐπεξεργασία τῶν σημερινῶν σολοδερμάτων, ἄλλα μιὰ ὅλη κατάλληλη γιὰ τὰ «τσαρούχια» (γουρνοτσάρουχα) τῶν τότε χωρικῶν. Πράγματα ποὺ δὲν ὑφίστανται σήμερα.

φεγγίτης, δ: Ἐδῶ πρόκειται γιὰ ἔνα εἶδος πρωτόγονου σιδερένιου φανοστάτη γιὰ δαδί. Στηριζόταν σὲ τρία πόδια καὶ πάνω κατέληγε σὲ μιὰ στεφάνη, διοù τοποθετοῦσαν τὰ ἀναμμένα δαδιά γιὰ νὰ φωτίζουν—νά «κάνει φέξη»—στὸν χῶρο τοῦ δωματίου.

φέλπα, ḥ: Τὸ βέλονδο.

φέξη, ḥ: Ὁ φωτισμός. Ἐδῶ ἀναφέρεται γιὰ τὸ εἰδικό καὶ κατάλληλο δαδί γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ μπεῖ στὸν φεγγίτη γιὰ φωτισμό. Τὸ ἔλεγαν «δαδί γιὰ φέξη», γιατὶ τὰ ἄλλα ποὺ ἡσαν γιὰ προσάναμμα ἡσαν κατώτερης ποιότητος.

φ' κέντρα, ḥ: Τὸ βούκεντρον, ἡ βουκέντρα.

χαβάνη, τό: Εἶδος ξύλινου γουδιοῦ γιὰ τὴν μαγειρική.

χολέβια, τά: Τὰ περιπόδια. Οἱ κάλτσες τῶν τσολιάδων, ποὺ φοριοῦνται ἀπὸ τὴν ρίζα τοῦ μηροῦ μέχρι τὸν ἀστράγαλο. Ἡσαν ἀπὸ πολὺ λεπτὸ δίμιτο δίκλωνο, ποὺ οἱ Βλάχες τὸ ὄφαιναν μὲ μεγάλη προσοχὴ καὶ οἱ ραφτάδες τὸ ἔραβαν μὲ μεγάλη μαστοριά. Κουμπάνονταν ἐπάνω σὲ τιράντες—σάν τίς σημερινές ζαρτιέρες τῶν γυναικῶν—ἀπὸ τὴν μέση καὶ συγκρατοῦνταν μὲ στάφα. Ἡ στάφα πάλι ἡταν ἔνα στενὸ πετσάκι ποὺ περνοῦσε κάτω ἀπὸ τὸ πέλμα καὶ κουμπώνοταν στὸ χολέβι μὲ δυὸ κουμπιά στὸν ἀστράγαλο, τὸ ἔνα ἀπὸ μέσα καὶ τὸ ἄλλο ἀπ' ἔξω. Κάτω ἀπὸ τὸ γόνατο τυλιγόταν μιὰ μαύρη καλτσοδέτα μὲ μιὰ φούντα στὸ πίσω μέρος.

<i>«Echos d'Orient»</i>	<i>Heinrich Gelzer</i>	<i>*Ανθίμον *Αλεξιόδη</i> Σύντομος ιστορική περιγραφή τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Βελεγράδων κλπ., Κέρκυρα 1858, σ. 98, 103, 107.	<i>*Ιωάν. Ε. *Αναστασίου</i> Γρεβενῶν Μητρόπολις, ΘΗΕ, τόμ. 4ος, σ. 686-688.	<i>Βασ. Γ. *Ατέση, Μητροπολίτον πρ. Λίμνου</i> Ἐπίσκοποι κατάλογοι τῆς Ἑλλάδος ἀπό τὸν 1800 μέχρι σήμερον. Ἀνατύπωσις ἀπό τὸν «Ἐκκλησιαστικὸν Φάρον», Ἀθῆναι 1975, σ. 35 καὶ 36.	<i>Τοῦ παραπλεύρους ἰδίου</i> Ἐπίσκοποι καὶ Ἐπισκοπαὶ τῆς Ἑκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἀπό τὸν 1800 μέχρι σήμερον. Ἀθῆναι 1982, σ. 978 καὶ 979.	<i>*Αθ. Γ. Γερομιχαλοῦ</i> Περιγραφὴ δέκα τεσσάρων ἀνεκδότων Κωδίκων ἀλληλογραφίας τῆς Μητροπόλεως Γρεβενῶν, Ἀθῆναι 1980, σ. 131-143.	<i>Θεόδ. Κ. Π. Σαράντης</i>
1422 Νεόφυτος				<i>*Επίσκοποι</i>			
1538 Συμεὼν 1566 Λεόντιος 1566 Δημήτριος				<i>ΙΑ' αἰλὸν *Ιωάννης Καψόχειρος</i>			1071-1100 *Ιωάννης Καψόχειρος
1615-1624 Σέργιος 1623 Ἀνθίμος 1624 Ἰωάννης		1623-1624 *Ανθίμος	1624 *Ανθίμος Α'				*1186 Κωνσταντίνος
1630 Γαβριὴλ 1652 Βησσαρίων		1628-1630 Δανιὴλ 1633 Γαβριὴλ	1623 Δανιὴλ 1633 Γαβριὴλ Α'				1398 Νεόφυτος
1668 Γρηγόριος 1676 Παγκράτιος 1684 Θεοφάνης	1691-1719 Θεοφάνης	1691-1719 Θεοφάνης 1700 Χρύσανθος	1691-1719 Θεοφάνης 1720 Χρύσανθος				1422 Χρυσόστομος
1676 Θεοφάνης	1691-1719 Θεοφάνης	1737-1743 Παρθένιος 1743-1749 Πρόχορος	1737-1743 Παρθένιος 1743-1749 Πρόχορος				1481 Νεόφυτος
1749 Μακάριος 1753-1756 Σεραφεῖμ 1767 Γρηγόριος	1749-1769 Γρηγόριος	1749-1769 Γρηγόριος 1778 Γεννάδιος 1781-1791 Γαβριὴλ	1749-1769 Γρηγόριος 1778 Γεννάδιος Α'				
1766 Γρηγόριος					1781-1806 Γαβριὴλ Β'		
		1810 Βαρθολομαῖος 1810 Γαβριὴλ	1821 *Αντώνιος	1791-1810 Βαρθολομαῖος			
		1826-1829 *Ανθίμος 1837 Γεράσιμος		1820 *Ανθίμος Β' 1831-37 Γεράσιμος 1837-49 *Ιωαννίκιος			1827-31 *Ανθίμος Β'
		1855 *Αγάπιος 1860 *Ιωαννίκιος 1870 Κλήμης		1849-1864 *Αγάπιος			1831-37 Γεράσιμος 1837-49 *Ιωαννίκιος 1849-64 *Αγάπιος
		1900 Δωρόθεος 1910 *Αγαθάγγελος 1911 Αἰμιλιανὸς Α'		1864-1873 Γεννάδιος 1873-88 Κύριλλος 1888-96 Κλήμης	1864-73 Γεννάδιος Β' 1874-88 Κύριλλος 1889-1894 Κλήμης		1864-73 Γεννάδιος Β' 1874-88 Κύριλλος Β'
		1911-1924 Αἰμιλιανὸς Β' 1924-1933 Νικόλαος 1934-1943 Γερβάσιος 1943-1950 Θεόκλητος 1952-1959 Φιλιππος 1960- Χρυσόστομος		1896-01 Δωρόθεος 1901-10 *Αγαθάγγελος 1910-11 Αἰμιλιανὸς Α' 1911-20 Αἰμιλιανὸς Β' 1920-24 Αἰμιλιανὸς Β' 1924-33 Νικόλαος 1934-43 Γερβάσιος 1943-50 Θεόκλητος 1951-58 Φιλιππος 1960-75 Χρυσόστομος 1976- Σέργιος	1896-01 Δωρόθεος Β' 1902-10 *Αγαθάγγελος 1910-11 Αἰμιλιανὸς 1911-20 Αἰμιλιανὸς Β' 1920-24 Αἰμιλιανὸς Β' 1924-33 Νικόλαος 1934-43 Γερβάσιος 1943-50 Θεόκλητος 1951-58 Φιλιππος 1960-74 Χρυσόστομος 1976 Σέργιος		1888-1896 Κλήμης 1896-01 Δωρόθεος Β' 1901-10 *Αγαθάγγελος 1910-11 Αἰμιλιανὸς Α' 1911-24 Αἰμιλιανὸς Β' 1924-33 Νικόλαος 1934-43 Γερβάσιος 1943-50 Θεόκλητος 1952-58 Φιλιππος 1960-75 Χρυσόστομος 1976 Σέργιος Β'
							* *Αναφέρεται ἀπὸ τὸν <i>Vitellius Laurent, Le corpus des sceaux de l'Empire Byzantin</i> , t. V /2, Paris 1965, No 1509, p. 338.

SUMMARY

Theodore K. P. Sarantis, Grevena (a contribution to its history).

Information about this mountainous region of Southwestern Macedonia, which today constitutes, almost in its entirety, the province and prefecture of Grevena and which is located far away from the main land-communication lines, is limited and confused for a period covering many centuries.

In ancient times it constituted part of Tymphaea, one of the big provinces of Upper Macedonia, which contributed a unit or «taxis» of «pezeteri», the so-called «Tymphaea taxis», to the army of Philippe and Alexander the Great.

In the Middle Ages and during the years of Byzantium it became part successively of Illyria, of the Illyric «Thema» and finally of the Macedonian «Thema».

Later, during the Turkish Occupation, it constituted a «Kazas» and was part of the «Pashalik» of Ioannina. In 1839, at the great reorganization of the provinces of the Ottoman Empire, the «Kazas» of Grevena became part of the «Shantzak» of Serbia, which belonged then to the «Vilaet» of Bitoli (Monastiri).

After its liberation in 1912, it were set up to a «Hypodioikisi» (undergovernorship) of the Kozani prefecture and together with a number of villages from the Larissa prefecture (Deskati etc.) it made up the Grevena province.

The villages of this prefecture are poor and «form small towns» in a wooded region, according to Strabo. They suffered numerous disasters and underwent drastic changes in the passage of time. It has been reported that during the Turkish occupation there were initially more than 125 villages, but during the 19th century their number was reduced to less than 100. Today the Grevena prefecture comprises 111 villages, mostly of small size, and has a population of 36.000 people (1981 census).

Until the beginning of the 18th century the entire population of the province were Christians. At that time began in the province a relentless and forced conversion of the Greek population to Islam so that by the beginning of the 19th century, when this disaster ended, 15 villages had been

completely converted and an equal number partially infected by the religion of Muhammad. Finally 15 to 20% of the population was converted to Islam without, however, ever abandoning the Greek language.

These Greek Christians, who became Muslims under these conditions, were for unknown reasons called «Valaades» and until 1924, when they left Greece during the exchange of population, maintained a perfect and total use of the Greek language, without ever using or learning a word of Turkish.

We have no information about the exact date of the construction of the city of Grevena. None of the ancient settlements, that the excavations and historians have unearthed in the area, is located at the exact site of the present-day Grevena.

Historical evidence indicates that Grevena existed during the 10th century even as the See of a Bishop («Episkopos»). This means that it was a city older than Siatista, Kozani, and other cities of Western Macedonia.

The presence of old ruins at the site of the presentday quarter of «Metropolis» (Varossi) indicates that the city must have existed long before the 10th century when it was already the See of a Bishop.

During the Turkish Occupation, its population suffered many catastrophes and underwent many fluctuations. It has been reported that before 1800 it comprised 2000 Christian families. Today (1981 census) it has 7113 inhabitants.

It is also difficult to identify the origin of the city's name, which appears in many variations as Greveno, Grevena, Graivena, Grevaina, and Grivana. The Greek vocabulary and etymology offer no help in solving this problem. The name appears to be barbaric and was most probably imposed by the barbarians who raided these provinces repeatedly during the Middle and Byzantine Ages.

The Episcopacy («Episcopi») of Grevena is one of the oldest of Western Macedonia. A variety of historical evidence indicates that it existed during the 10th century. Written documents mentioning its existence date back to the 11th century.

At the beginning of th 17th century the Episcopacy of Grevena became a «Metropolis». It had always constituted part of the 1st Justinian Archiepiscopate of Achrides and All of Bulgaria until 1767 when this Archiepiscopate ceased being «autocephalous» and the Metropolis of Grevena came directly under the Patriarch of Constantinople.

In 1912, when the Grevena province was liberated from the Turks, the Metropolis of Grevena was annexed to the Autocephalous Archiepisco-

pate of Athens and All of Greece, as it happened to all the Metropoles of the New Territories.

Information on the names of Bishops and Metropolites of the See of Grevena is scarce and fragmented. From the beginning of the 19th century onwards, however, we possess complete information about the prelates of the Metropolis of Grevena.

The Western part of the prefecture of Grevena, which includes the most mountainous terrain, comprises exclusively villages of vlach-speaking population, which in the 19th century was estimated by the Metropolis of Grevena to constitute one third of the entire population. We have attempted therefore to investigate and throw light into the case of one Episcopate that preoccupies historical research, that of «The Episcopate of Vreanitis or Episcopate of the Vlachs» which was consistently and continuously mentioned in the «Taktika» of the Constantinople Patriarchate until the 18th century.

Unfortunately we have not succeeded in collecting enough material on this interesting topic. It is unknown when this Episcopate was founded, where its See was located, and who its prelates were. What we know only is that it existed until the 18th century.